

Асқад Мухтор

ИЛДИЗЛАР

(қиссалар ва ҳикоялар)

ЖАР ЁҚАСИДА ЧАҚМОҚ

К И Р И Ш

Йиллар ўтиб, ёш улғайган сари ҳаётда, айниқса болалигингда эшитган-кўрган воқеаларнинг, таниган-билган одамларнинг хотирада тобора сараланиб, нечукдир йириклашиб, моҳияти юзага қалқа борар эканки, куч-қуввату фурсат етса, уларнинг ҳар бири ҳақида китоб ёзиш мумкин бўларди.

Мен Фарғонадаги биринчи сон болалар уйида катта бўлганман. Тенгдошларимнинг ҳар биттаси — замонага ярашиқ фаройиб бир тақдир, биз кечирган йиллар ибратли воқеаларга бой эди. Маълумки, бодалик хотиралари бир умрга татийди, етимликда бошингни силаган одам қиёфаси эса дилга муҳрланиб қоларкан.

Мен шундай кишилардан бирини, унинг бизга гапириб берган саргузаштларини тез-тез эслаيمان. Бу гал уларни сизга ҳам ҳикоя қилиб бермоқчи бўлдим.

У унча ёш эмас, эллик олтиларда эди, чамаси. Соч-соқолини тоза қирдириб, белига энлик камар боғлаб юрганиданми, бизга ёш кўринар, биз уни негадир «Аҳмедов ака» деб ўрганган эдик. Қаншари паст, қулоғининг гўштор солинчоқлари осилган, нимдош дўппи устидан қийини салла қилиб, ёқаси пилтали эски гимнастёрка кийиб юрадиган хунуккина одам эди. Аммо, қизиқки, бир умр эшик санаб санғиган етим-есир, назаримда, фақат шу кишининг меҳрига сиғиниб, фақат шу одам туфайли очликка ҳам, юпунликка ҳам кўниб, етимхонада муқим қолиб кетар эди. Чунки бола деса жонини берадиган одам эди у.

Ширин овқат есак, оғиз чапиллатишимиздан завқланиб қараб турар, чеҳрамизда кулги кўрса, юз-кўзи чарақлаб кетар, кийимдан ҳам, ўйиндан ҳам, меҳнатдан ҳам фақат қувонғишимизни истар эдик.

Аҳмедов ака тарбиячи эмас: тарбиячи бўлганда, унинг болага меҳри ҳақида таъкидлаб гапиришим балки унча жониз ҳам бўлмас эди. Гап шундаки, у болалар уйида оддий хўжалик мудирини бўлиб ишларди, биз эса мураббий.

ларимиздан ҳам кўра кўпроқ шу киши атрофида парвона эдик. Шу ваздан баъзи тарбиячиларимиз болажон Аҳмедов акага ғайирлик ҳам қилишар эди.

Лекин биз барибир шу хунук одамнинг соясига биқиниб, оғзига тикилганимиз тикилган.

— Болаларда гап кўп, — дер эди Аҳмедов ака қандайдир ўксик оҳангда, — биз катталар энди улардай софдил, улардай кучли бўлолмаймиз. Қолган кунларимизни шуларга бағишлай билсак, бас, Хусусан менинг ўзга ниятим йўқ, қолган умрим — шулар туфайли, ҳаётим ҳам — шулар, давлатим ҳам...

1. НҲҒАЙ МУАЛЛИМ

Ҳали сумбула кирмаган, лекин эрталабки офтобнинг тафти одамга ёқадиган бўлиб қолган эди. Бомдод маҳали, жимжит, катта ҳовли ҳувиллаб ётибди, сомонхонада кеча қулунлаган байталнинг қурт-қурт беда чайнагани эшитилади, холос.

Тоғдаги чўпон-чўлиққа чакмон-чорир олгани келган Мамат тандир ёнида қора қурум деволга суянганича офтобрўяда чўнқайиб узоқ ўтирди. Рўпарасидаги тезак-таппи устида уймалашган ялқов пашшаларга, юмалаб ётган чўян офтобага, нарироқдаги ҳовуз бўйида чувалиб ўсган пўпанак ўтларга, қари кундак толга тикилиб хаёл сурар, ичкарида жойнамозга чўккан хўжайиннинг «бораҳматулло»сини кутар эди.

Шу маҳал кўча эшик ғийқиллаб, нўғай муаллим кириб келди. Мамат уни кўкламда ҳам бир кўрган эди: ўша-ўша қилтириқ, юпун, тиззаси, йиртиқ, елкасида нон-дон тўла қопу хуржун, бир қўлида икки кажава, бир қўлида тугун, белбоғида сўйилган жўжа бўйнидан осирлиқ, оёғида қатқат ямоқ тушган тоштовон, соқоли ўсган, кўзлари ғайноликдек...

Дарвозахонага кириши билан қайси бир халтасининг ипи қочиб, гарданидаги юкларни энлолмай қийналиб қолди: бирини қўлтирига қисса, бири тушиб кетади, унисини боғласа, буниси узилади.

— Ҳой, сўпоқ, қарашворсанг-чи! — деди у Маматни кўриб.

Мамат халта қўйлак этагидан тиззаларини зўрға чиқариб ўрнидан турди-да, пойма-пой чоририни қийшиқ босиб, у томон юрди. Нўғай муаллим қаердадир етимхона очган. Очгану, қаҳатчилик бўлиб, болаларни ҳукумат ҳам боқолмай қолган; энди тарбиячилар қишлоқма-қишлоқ юриб, ўзига тўқроқ одамлардан бақадар имкон у-бу тилаб,

етимларнинг насибасини териб юришибди. Буни нўғай муаллим ўтган сафар ўзи гапириб берган эди.

Мамат унинг елкасидан сирғалиб тушган хуржунни кўтаришиб, тўрт бурчидан танғилган оғир қопнинг канопини ҳам кифтидан ўтказиб қўйди. Инқиллаб ҳансираётган муаллимнинг жиккак гавдасидан тер, қайиш, сузма, пўпанак ва қоқнон ҳиди бурқсар эди. Кекиртаги туртиб чиққан ингичка бўйинини буриб: «Боракалло», деб қўйди.

Мамат яна офтобрўя пешайвоннинг даханасига бориб оёқларини осилтириб ўтирди.

Бу пайт, унниқиб қолган мовут чакмонини елкасига ташлаб, меҳмонхонадан бой ота ҳам чиқиб келди. Бегим-бегим деб турадиган кичик хотини тўлғоғида ўлиб, бой ота бир оз одамови бўлиб қолган эди. Ичкарида катта хотини кўпдан буён рамақтажон, кўзи ожиз, бир чўриси билан ёлғиз ўтирар эди. Бой ҳам у шўринг қурғур пушти совуққа қатнамай қўйган. Неча йилдан бери ичкари-ташқарининг рафти-омадини олган Мамат бу гапларнинг баридан хабардор. «Тўрасийлов»га улуш қўшмагани учун бўлиснинг пешволари бой отани яккалаб қўйишганини ҳам билади. Бой отаси ҳозир хилватнишин, уйқуси йўқ, сўфи табиат бўлиб қолган. Фикри-зикри икки бебош ўғлида: у бетайинларнинг бири қизиллар билан кетган, бири оқлар билан. Эшик тик этса, чакмонини ёпиниб чиқади, ўша бебошлардан бирон хабар келмадимиз экан деб.

— Келинг, домла,— деди у нўғай муаллимни кўриб,— етимларнинг ризқини довлаб, савоб халтангизни елкалаб юрибсизми?

— Э-э, юртда қуту барака йўқ, бойларда диёнат қолмади, тақсир...— муаллим қопу хуржунларини ерга қўяркан, сурп кўйлагининг йиртиқ жойларидан елкалари қипқизил бўлиб шилиниб кетгани кўринди.

— Нечта ўзи болалардан?

— Ҳозир уч юзу тўққизта бўлди, тақсир.

— Эвоҳ, бу қопчиқларингиз уларга урвоқ бўлмайди-ку?

— Ҳай, бир тўйиб есалар ҳам...— муаллимнинг ўзи кўпдан бери тўйиб овқат емагани кўриниб турарди.

— Бари мусулмонми?

— Ўзбак, қирғиз...

— ...Ўзингизни қийнаб қўйибсиз,— деди бой юкдан бўшаган муаллимнинг тиззалари қалтираганини кўриб.— Мунча тўпلامасангиз бу ошхўру жомадарронни?!

— Э, сиз уларни бир кўрсангиз эди, бой ота! Анов йили қора ўлат юртни чирқиратиб кетди, биласиз, кўча-кўйни етим-есир босиб... ноилож эдик... Энди мана...

Ҳа, ўша мусибатли кунлар Маматнинг ҳам ёдида. Рў-

за айни заратонга тўғри келиб, аввал қариялар тутдай тўкилди. Кун ловуллаб ёнар, шўрлик деҳқон далада ютоқиб ўлдими, вабоданми — билиб бўлмасди. Қишлоқни дуднола, ваҳима тутди. Соғу дардчил — ҳаммага тенг эди бу бало-қазо. Бўлмаса, Маматнинг дадаси ўладиган одаммиди! Қулочкаш полвон дер эдилар отини, елкасида етти қадоклик кетмон, мардикорлик қиларди, қишда эса ғишт-хумдонда туякаш...

Ҳа, ҳаммаси эсида Маматнинг. Мунглиқ онаси ҳам ўлик тепасида бир кечаю кундуз фарёд чекиб, шу ўтирган жойининг ўзида жон таслим этди. Иккаласини, шариятга хилоф бўлса ҳам, бир қабрга қўйдилар. Нима қилсин, гўрковларнинг ҳам бири ўлиб, бири қочган пайтлар бўлса, Қишлоқ бир ой деганда хувиллаб қолган эди. Ким етаклаб олиб чиқиб кетди қишлоқдан — фақат мана шуни эслолмайди Мамат.

Ушандан бери мана шу бой отани билади. Қўрасида кунда ковлаётган мардикорлар билан бир коса гўжа ичдию, нон-насиба экан, шу ерда қолиб кетди. Бой отаси унга маъқул эди. Ўзи бўзу алак киймаган кўҳнабисот бойлардан бўлса ҳам, Маматқулга сарқитини ичирмади «сағирга жавр қилганнинг косаси оқармайди», дея бошини силади. Олти ёшидан мол кетида юриб катта бўлган Мамат ҳам ёлчитиб ишлар эди-да.

Ҳозир у йиғидан кўзлари шишиб шу ҳовлида пайдо бўлган кунларини эслади. Эсладию, чуваккина гавдаси титраб-қақшаб турган анов тиланчи муаллимга жуда раҳми келиб кетди. Қопчиғига бир жомашов тариқ тўккач, унинг ориқ қўлларининг қалтирашига қараб туриб, бой ота ҳам сўради:

— Қаерда ўзи етимхонангиз?

— Симда, тақсир, Симнинг ўзида.

Шундан кейин бой ота «узоқ йўл экан» деб, Маматга имо қилди. Мамат югуриб кириб, патнисда кулча нон билан чой олиб чиқди. Нўғай муаллим супага омонат ўтириб, чойни ичдию, нонни ушатишга кўзи қиймади чоғи, уёқ-буёғини айлантириб, суқ билан бир ютингач, хуржундаги бошқа нонлар ёнига солиб қўйди.

Сўнгра Мамат унинг тугуну қопчиқларини елкалатиб, тер ҳиди анқиб турган қайишларини қўлтиғидан ўтказишиб қўйди. Одамнинг кифтини шилиб тушадиган бундай халта-хуржунлар Маматга яхши таниш, эл тўплаган қоқнону, ҳалим оши солинган хумчаю халталар чўлиқларнинг гарданидан гоҳо ҳафталаб тушмайди.

— Уларингиз... бари увоқми?— деб сўради Мамат.

— Бари сендек пучуқ,— деди юкдан букчайиб, ҳалит-

дан юзига реза тер қалққан муаллим, кўса юзида жилмайишга ўхшаш мулойимлик сезилди.

— Мен ҳам етимман...— деди Мамат «сиз хафа бўлманг» дегандай тасалли оҳангида. Муаллим унинг дилидаги меҳр-оқибат туйғусини ҳам, ёлғизлик, етимлик мунгини ҳам, ниманидир қўмсаш ва юрак талпинишини ҳам сизди.

— Бой отанг ҳамиятли киши, иссиқ жойингни совутма, молнинг ёнида ўлмайсан,— деди бўш қўли билан елкасига қоқиб. Шунда чўлиқ шошиб қўйнига қўл солди, анча урингандан кейин, чети ушатишга сафар зоғорасини чиқариб, муаллимга узатди. Нўғай муаллим аввал олсамми-олмасамми дегандай озгина иккиланиб турдию, кейин шартта олиб хуржунига соларкан, кўзидан ёши чиқиб кетганига ўзи ҳам изза бўлиб, аста жўнаб қолди.

Бой ота ҳовли тўрида, Мамат чўлиқ дарвозахонада унинг кетидан жимгина қараб қолдилар. Нўғай муаллим узоқда чўлоқ тўядай лўкиллаб кетиб борарди.

2. ОЛИМ БИЛАН ҲАЛИМ

Мамат хўжайиннинг аҳволига ачинар эди. Мана, нўғай муаллим кетди. Ҳадемай Мамат ҳам жўнайди. Хуржунга зоғора вон, туз-туршак, кўрпақовуқ нинаю яна алланималарни жойлаб, чориқ-чакмонларни ҳам жул арқон билан танғиб, тахлаб қўйибди. Тоғда чўпон-чўлиқ унинг йўлига кўз тикиб ўтиргандир. Бой эса яна отабезор ўғилларининг надомати билан юзма-юз, ёлғиз қолади. Яқиндагина атроф-теваракда жами катта-кичикни ўтқазиб-турғазиб юрган кимсан «Салим чорва»нинг эндиликда дардлашиб, кўнгил чигилини ёзадиган бағри гирён бир маҳрами бўлмаса-я, ё олло! Қари хотини ичкарида, кўзи кўр бўлса ҳам, яноғидаги пашахўрда доғига ўсма суриш билан андармон бенамоз.

— Баҳай, бой бува... энди хизмат?— деди Мамат кетишга ижозат сўраб.

Бой чорвадорларга хос қозоқи чакмонини елкасига ташлаб, куя тушган суртеллагини бошига қаққайтирганча сўрида хуфтондай бўлиб ўтирар эди.

— Менга қара, Маматқул, жума ўтиб борарсан яйловингга,— деди у,— ичкари-ташқарига сув пурқаб, супириб қўй. Долонда йўллашша гужгон уриб турибди, биров келиб қолиши бор...

Чиқмаган жондан умид. Биров келиб қоларми, жувонмарглардан биров хабар етарми деб кўнгли халак. Аслида-ку у молу ҳолга ружу қўйган очофат бойлардан эмас, молу мардумхўр золим ҳам бўлмаган, отамерос мулкани

топган туёғини болаларимга деб асрайди. Ўшаларнинг ҳам, худойимнинг ҳам омонатини эсби-омон топширсам дейди, ўзга муддаоси йўқ.

Ҳай, яйлов яна қолди. Тоғдаги ялангоёқ шўрликлар дийдираб, етти пуштининг гўрига ғишт қалаб сўкишади энди Маматни.

Маматнинг болаликдан одати шунақа эдики, бир нафас бир жойда бекор тура олмайди, ҳаёллари ҳам қўл-оёғи ҳам ҳамиша ҳаракатда. Ичкари-ташқарини ёғ томса ялагудек қилиб супуриб-сидиргандан кейин, офилхона йўлидаги арқон калавотда мушак сабзини кирсиллатиб ёб, савағичдан саваг тўқиб ўтирди. Бу ҳунарни унга Ҳалим ўргатган. Ака-укаларнинг каттаси. Ун тўққизга кирганми-кирмаганми, ҳамма ишдан хабардор, айтганини икки қилдирмас, қаттиққўл эди. «Сенга ўхшаган бекорчи тавбалнинг касми бу! Ўрган!» дер эди Маматга. Арқоғидан жиндак адашса, сувдан савағич олиб, «чирс» этиб бармоғига туширар, кажава майишиброқ кўринса, пошналик сағри этиги билан телиб, эзғилаб ташларди.

От жинниси, улоқчи чавандоз эди Ҳалим бойвачча. Қўш-қўрғондаги сайсхонаю, йилқи бостирмалари ўшаники. Бичими йўғон, сағриси супадек тўдакаш қорабайирлари ўша ерда бегона кўздан яширин. Узоқ-ёвуқдан кўпқари овозаси эшитилса бас, Ҳалимни на отаси, на онаси қишлоқда ушлаб тура олади. «Хоназоти кўпқарида соврин олибди», деган шон-шавкатга ишқибоз эди. Отчопардаги чортахт устидан ўтириб соврин улашадиган поча-пўстинли бойларга ҳавас қилар, улоқчи от боқадиган базасэз бўламан, дер эди. Битта кийикдай енгил, сулув човқари бўларди. Қамчинни тишига тишлаб, ўша човқарни минганида ўзини ҳалиги бойлардай ҳис қилиб, узангига оёқ тираганча қишлоқма-қишлоқ от чоптириб кун ўтказарди.

Бир куни елкасида бешотар, белбег устидан ўқдон тақиб келиб, эгардан сакраб тушдию, кўлқариларни тилга олмай қўйди. Жуда ўзгариб қолди ўшандан бери, отхонадан чиқмайди, камгап, баъзан яхши кўрган човқарини якка миҳга боғлаб, бекордан бекорга савалайди. Отасига қўпол гапирди:

— Биласизми, бунинг бари омонат эканини?!

— Нима омонат, болам?

— Туриш-турмушимиз, орзу-ҳавасларимиз бу молдунё — бари омонат. Сиздек сасиб ётган бойларнинг молини тортиб олиб, ўзини сургун қилишяпти.

— Биладан, болам, хабарим бор, нима қилиш керак?

— Сўқимдай йиқилиб бериш керак! — деб бақирди Ҳалим бойвачча ва эртасига човқарни миндию, ғойиб

бўлди. Кўп ўтмай, босмачилар тўдасига қўшилибди экан, деган гап тарқалди.

Укаси Олим бундан беҳабар, ўқишга кираман деб кетганча Жалолободда юрибди. Қўшни қишлоққа қатнаб, бир кунжак муаллимникида халфа бўлиб юрган эди, ўша муаллим, энди шаҳарда ўқигин, деб йўлдан урибди, ўшандан бери шаҳардаги тоғаваччалариникидан дам «ўқишга кирдим» деб, дам «кирмоқчиман» деб хат келади, хуллас, гапининг тайини йўқ.

Олим ўзи мулла бўлса ҳам, муллаваччалардай нозик эмас, бўйга акасидан ҳам катта, ҳеч ким уни ўн саккизни энди қоралаб келаётган йигитча демайди. Шаҳарни, ҳар хил ўқишларни ҳавас қиларди. Замона қалқиб, Ҳалим бевош ҳам ғойиб бўлгандан кейин, бой бува Олимжонидан қаттиқ хавотир олиб қолди. Ўзи сустроқ-да бой бува, иккаласини ҳам мол-ҳоллик қилиб кишанлаб қўймайдими, рўзғор бўлса, ана, худога шукур.

Ахир Олимжондан тайинлироқ хат ҳам келди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган гап: қизил гвардияга ёзилиб кетибди.

Ана энди ўзингиз ўйланг. Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукур қил, деб шуни айтадилар. Тақдирнинг мундоқ чалғи ўйинлари бор экан, қаранг, бир отанинг болалари-я!

Бой буванинг «оқлар»га ҳам, «қизиллар»га ҳам унча ҳуши йўқ, фақат болаларим дейди, унга бу отабезорларнинг иккаласи ҳам азиз. Бошига тушган воқеалардан кейин у вочор бир кепатада довдираб қолди: бир қарашда рўзғор билан унча иши йўқ, ҳар замонда қуръон тиловат қилиб, савобини кичик хотинининг арвоғига бағишлайди. Гоҳо эса энг яхши йилқи уюрларни улгуржи пуллашга киришади. Отбоқарларнинг кўпи кетиб қолди. Бостирмада иккита қорабайир билан, бир улоқчи гунач, бир аравакаш байтал пишқириб турибди, холос. Қўрада бир пой хўкиз бор эди, эрта баҳорда офилхонада ёмонлаб қолиб, пичоқ тортиб юборишга ҳам одам топилмади. Энди тоғдаги уч қўра қўй хавф остида, хўжайин ҳали уларни ҳам пуллаб, сандиқдаги «дуржи бекунж»га жойламаса...

Мана шундай бетайин кунларнинг бирида бостирма орқасида кулранг товук қоқолаб қолди. Томорқа этаги кенг офилхона, яна қўшқўрғон, уёғи қирга туташ... У томондан ким келган бўлиши мумкин?

Бу Ҳалим эди. Ташида узун чопону қўш белбоғ, ичидан икки қаторли ўқдон, дандон сопли дудама... ғирт босмачи. Ҳансираб келиб, отаси билан ялаб-юлқишиб кўришдию, кейин атрофга аланглаб:

— Келдимиз? — деди бирдан.

У укасини излар эди. Важоҳати ёмон.

— Қани? Қаерда у?

— Бил-билмасам...— деди ота, хурсандчилиги бир зумда мусибатга айланиб.

— Нега? Нега билмайсиз?— дея одобсизларча бақириб берди Ҳалим. Маматнинг назарида у ҳозир отасини кўраётгани ҳам йўқ, унга Олимжон керак эди. Хонадондаги аҳволни ҳам суриштирмади, онасини ҳам сўрамади. Иссиқ чой ичмади.

— Қайтгудай бўлса, боғлаб қазноққа ташланг, ўзим келиб ўлдираман! Қўлдан чиқарсангиз, меннинг қорамни кўрмайсиз!— деди-да, келган томондан шошиб чиқиб кетди. Бир зумдан кейин от дупури эшитилиб, қўрғон орқасидан хумдон тутунидай чанг кўтарилди.

Ота шалвираб қолди. Худойим-эй, ҳали бу кўргиликлар ҳам бор экан-да...

Шу тариқа, баҳор келиб, хут кирди, деҳқоннинг пайтавасига қурт кирди, бой буванинг эса томорқаси ҳам чопилмаган, юлғун босиб ётарди. Бир куни, шотераклар кучаласини ташлаб, бўтана сувлар қалқиб оққанда яна от дупури эшитилди. Ўғилларидан умидвор бўлиб, шошиб кўчага чиққан бой бува бегона одамларга дуч келди. Улар учта эди, уч отлиқ, учаласи ҳам ёш, чиройли йигитлар, ҳали унниқмаган беқасам, қундуз телпак... Ўғли Ҳалимнинг шерикларига ўхшайди. У бирор хабар эшитиш илинжида ҳаммасини ичкарига таклиф қилди. Бой бувасининг имоларини тез тушунадиган Мамат дарров тузоғлик патнис кўтариб чиқди. Лекин йигитлар таомга қарамадилар.

— Қаёқлардан сўраймиз, мулла йигитлар?— деди бой ҳали ҳам нимадандир умидда.

— От керак, бой ота, отга келдик,— деди қоши чаплашган, бароқ мўйловлиси.

Бойнинг умиди пучга чиқиб, хафсаласи пир бўлди.

— От... от йўқ бизда, йигитлар.

— Йўқ?— шерикларига қараб жилмайди бароқ мўйлов.— Сизда бўлмаса кимда бўлади, бой ота? Ё барини қизил гвардияга бағишлавордингизми?

— Ажабмас, ўғилларини аямаган бўлсалар, отни аярмидилар қизиллардан!— деб кесатди иккинчиси.

— Менинг ўғлим...

Қоши чаплашган йигит қамчиси билан этик қўнжига уриб, унинг гапини бўлди. Мамат қараса бу биринчи кўришдагидай чиройли йигит эмас экан, бирпасда кўзига қон тўлиб, важоҳати хунук бўлиб кетди.

— Биламиз ўғлингизни!

— ...катта ўғлим...

— Уша катта ўглингиз айтворди, олиб чиқинг отларни.
«Катта ўглингиз айтворди» деганини эшитгандан кейин бой яна юмшаб, самимият билан тушунтирмоқчи бўлди:

— Гапнига ишонинг, йигитлар, отларни...

Бу вақт бароқ мўйлов учинчи жиккакроқ йигитга имо қилди. Униси сакраб туриб орқа ҳовлига ўтди-да, бойнинг қора кунга сақлаб қўйган тўдакаш қорабайирларини якка миҳдан ечиб олиб, худди ўзиникидай эркалаб, ишшайганча етаклаб чиқиб келди.

— Бари шуми?

— Ҳа, аммо-лекин...— жиккак йигит қорабайирнинг йилтиллаган сағрисида чапанича чўпиллатиб ўлиб қўйди.

— Биз сизни большевиклардан муҳофаза қиламиз, бой, иккита отга мунча тумшуғингизни осилтирмасангиз?!— деди қоши чаплашган йигит. Кейин унинг-имоси билан қорабайирларни эгар қошига боғлаб отландилар-да, жўнаб қолдилар. Тўвон ичида ноилож қолган бой буванинг қарғиши эшитилди:

— Ол, неқотингга ярат, ҳаромилар! Шунинг учун босмачи дейди-да сенларни...

Мамат дарвозахонада пусиб турар, отларни қизганибми, бой бувасига раҳми келибми, кўзларига ёш тўлган эди.

Ҳозир ҳам у, савағичдан сават тўқиётиб, енги билан қуруқ кўзларини беихтиёр артиб, бурнини тортиб қўйди.

3. ЯНА ОТ ДУПУРИ

Тоғ-яйловнинг гашти бўлакча. Инон-ихтиёринг ўзинг-да, тепанг-да осмон, қарамоғинг-да бир кўра мол, кунни билан «қурай-қурай»лаб қўй қайтарасан, кечқурушлари чўпон-чўлиқ билан чақчақлашиб, чавати нонга сузма суртиб еб оласану, жийда пўстлоқ чойдан кейин гулхан иссиғида, қора қумғоннинг жигиллашига қулоқ солиб хал сурасан, кечалари ҳайитда укпарни тақи кийган толма белли қизалоқлар тушингга киради.

Мамат ўн беш кун яйради яйловда. Лекин чўпонлар ҳар ишга Маматни югуртиришади, хўжайин унинг айтганини сийлайди-да, аччиқ-тиззиқ гап қилмайди. «Бор, пахталик олиб кел!», «Бор, иккита кийгиз сўра», Мамат эса гап қайтармайди, оёқ-қўли чаққон. Пучуқлиги етмагандек, яна чўтир, қаншари паст, лаблари дўрдоқ, дўнгпешана башараси ясси, пачоққина бола бўлса ҳам, бойдан тортиб қаролгача ҳамма унинг бор-йўқлигини сезиб турарди.

Тинчгина юрган жойида қишлоққа бир юмуш билан

тушдию, яна ғалвага дуч келди. Кўрага ўн-ўн бешта от боғланган, ҳар қаерда эгар-жабдуқ, бақиріқ-чақиріқ, от пишқиріғи, отлиқ чопарлар келиб-кетиб турибди. Қош қорайган бўлишига қарамай, ичкари-ташқарида тўп-тўп одам, меҳмонхона ҳам гавжум, бири пилик ёндирган, бири қуриллатиб чилим тортган, хуллас, ҳовлини бегона одамлар босиб, ўз уйидагидек хўжайинлик қилар эди. Мамат аввал, Ҳалим бойвачча ўзининг шериклари билан келибди-да, деган ўйга борди. Лекин орада бойвачча йўқ эди, бой буванинг ўзи ҳам кўринмади.

Мамат қаттиқ хавотир олиб, ичкарига киришга ҳам юраги дов бермай, қайтиб кетишни ҳам эп кўрмай, довдираб турди-да, кейин негадир бостирма устинидан томга тирмашди. У ерда, ёзин бостирилган хашак ғарамини пана қилиб, офилхона томига ўтди, ундан меҳмонхона билан туташ ғуломгардишнинг чордоғига эмаклаб кириб, ётиб олди. Бу ер хушбўй пичан тўшалган жуда қулай жой экан: меҳмонхонадаги гаплар баралла эшитилади, кирган-чиққан кўриниб турибди, сени эса, агар писиб ётаверсанг, ҳеч қим пайқамайди.

Илгари бойнинг корандалари ётадиган ғуломгардишнинг шифти омонат, баъзи жойлари очиқ, тешик, тутундан исланган вассалари, шувоқсиз, баланд токчалар Маматга шундоққина кўриниб турарди. Ҳозир бу янги туғилган қўзи — бузоқ учун барра беда сақланадиган жой бўлиб қолган эди. Ёгин-сочиндан сақлаш учун панага олиб кириб қўйилган иккита катта сўрига ҳам хашак бостирилган, қуруқ беда гули анқиб ётибди. Уша бедага ўтириб олиб, катта ҳаммом дудбсронидай қуриллатиб чилим тутатаётган кўса киши кирган-чиққанга чинқириб буйруқ бериб турибди. Ҳовлида қўй сўйишди шекилли, жизза ҳиди келди. Меҳмонхонадаги суҳбатга овози ёқимли, ҳар замонда иймангансимон секин томоқ қириб қўядиган бир одам бошчилик қиляпти.

— Танангизга ўйланг, бой ота...

«Бой ота»ни эшитганда Маматнинг қулоғи динг бўлди. Демак, шу ерда. Афтидан, остонада, ёки бир бурчакда чўкка тушиб, кўримсиз қиёфада бош эгиб ўтирибди. Ҳалиги ёқимтой овоз эса уни гўё аврарди:

— Танангизга ўйланг, одамларни бир-бирига ит-мушук қилган биз эмас, ана улар, ўшаларнинг фирқачи пешволари. Мана ўзингизнинг ёшгина ўғлингиз «изм-пизм» деб юриб одам ўлдиради, ёки ўзи ўлиб кетади...

Бу мулойим овоз айни пайтда шафқатсиз бўлиб, Маматнинг назарида, бой отани тобора бурчакка сиқиштириб борар, эзар эди. Яна кимдир гўнғиллаб сўз қотди, чапил-

латиб гўшт чайнади, лекин бой бувадан садо чиқмади. Ёқимтой томоқ қириб давом этди:

— Биз қон кечиб юрибмиз. Ким учун? Сиз учун, бой! Еримиз, элимиз учун, динимиз, имонимиз учун, эзгулик учун! Сиз бўлса иккита ширин гапингизни аяйсиз!

— Менинг ҳеч нарсам қолмади, биродарлар...

— Сиз бўлса яширасиз... бегонасирайсиз...

— Қўриб турибсизки...

— Кўрмаймиз! — деб бақирди ҳалиги гўнғиллаб ўтирган одам оғзини чапиллатишдан тўхтаб. Бу одам ҳар гапида «Мунча маломат!» деб хитоб қилар, Мамат ҳозиргача унинг гапидан фақат шу сўзларни уқиб олган эди. Энди бўлса бақириқ... — Мана, қасам ичинг шу қоғоз пуллардан бошқа нарсам йўқ деб, кейин биз ишонайлик! Мунча маломат!

Бир нарса гиламга тап этиб тушди. Бойнинг олдига қуръонни отиворишди чоғи. Нима бўлаяттикин? Маматнинг нафаси ичига тушиб кетди. Жимлик уни борган сари бетоқат қилар эди. Туриб кетишига сал қолди.

Шу вақт нимадир «тўқ», «тўқ» этди. Бирпасдан кейин яна. Кимдир деворни уряпти. Тўқ-тўқ. Тўқ-тўқ. Бўғиқ овоз. Ташқаридами, ичкаридами?

— Бу ерда тахмонни шуваб ташлабсизми? — деди ёқимтой овоз. Ҳа, ичкарида экан. Яна «тўқ», «тўқ»... Йўқ, бу гал «пўк», «пўк» этди. Жимлик. Худди Маматнинг тагидаги сўрида чилим қуриллар эди. Кейин ичкарида «гуп» этган ларзали товуш эшитилиб, шитирлаб девор тупроғи тўкилди. Кўп ўтмай меҳмонхона эшигининг иккала табақаси бирдан очилиб, шарақлаб кулганча ёшгина, новча, қотма бир одам чиқиб келди. Бошида оқ чўғирма, хушмўйлов, чағир кўзлари чарақлаган бу одам ўша ёқимтой овозли жўрабоши эди. Қўлида чоғроққина ярим юмалоқ ёғоч қути; бу хонадонда бундай буюмни камдан-кам одам кўрган, бойнинг маҳрамлари уни дуржи бекунж дейишар эди, қора сирли қопқоғи садаф билан нақшланган, ёпилса очилмайди, сир-асрорини бой буванинг ўзи биларди, холос.

Жўрабоши ҳанг-манг бўлганидан сўрининг четига ўтириб қолди. Ҳамма унинг устига ёпирилди, кимдир саситиб тепадан машъала тутди. Жўрабоши, ҳар куни шу ишни қилиб юрган одамдек, пичоқ учи билан қаеригадир сал теккан эди, қути қопқоғи «қирс» этдию, очилди-кетди. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб, жим бўлиб қолишди: олтин, ёқут, лаъл йилт-йилт этарди!

— Мунча маломат! — паканагина, бўйни йўғон бу одам ҳамон оғзини чапиллатиб нимадир ер, унинг бемаъни хитоби яхши вазиятга ҳам, ёмон вазиятга ҳам тўғри

келаверар эди. У жундор панжалари билан жүрабоши ушлаб турган қутидан қўш-қўш шода маржон, тиллақошу зебигардонларни лағмондай чўзиб чиқариб, кўз-кўз қилаверди. Атрофдагилар кўзининг оқи чиқиб, сўлагини йиғиб ололмай, ҳанг-манг бўлганча қараб туришар:

— Роса жамғарипти-э, зихна!

— Йўқ дейди-я, тағин, қасамхўр! — дея хитоб қилишар, гўё бой буванинг ўзи бу ерда йўқдек, одобсиз сўзлар билан ерга уришар эди шўринг қурғурни.

Мамат шифтнинг тирқишидан бой бувани энди кўрди. У оппоқ оқарган, аянч бир аҳволда тиз чўкиб ёлборар эди:

— Жон биродарлар, икки ўғлимга тўй қилиб бераман, уйлик-жойлик қиламан деб орзу-ҳавас билан бир умр тер тўкиб жамғарганим, хоппа-ҳалол буюмим шу, инсоф қилинглр!...

Кўҳна ғулумгардиш шарақлаган кулгидан титраб кетди.

— Жон ука! — дерди бой тизза устида силжиб жүрабоши томон қалтироқ қўлларини чўзаркан. — Олло имонингизни саломат қилсин, ўғлим тенги экансиз, синни-солим бир жойга борганда қақшатиб кетманг, увол бўлади, иним... Зиёфат берай, улфатларингиз билан азонгача майшат қилинг...

Яна қаҳқаҳа янгради.

— Зиёфат? — жүрабоши оғиз очиши билан ҳамма яна жим бўлиб қолди. — Зиёфат яхши. Бўза борми?

— Бор, бор, — деди бой бува умидвор бўлиб оёққа тураркан. — Шоди бўзагарнинг равотида бўза ҳамиша қайнаб ётади. Шундоққина муюшда. Ҳозир...

— Йўқ, ўзимиз топиб келамиз!

Бой бува тўхтаб, қўл қовуштирди. Жўрабоши имо билан ҳалиги бўйни йўғонни чақирди:

— Менинг қийғиримни ол-да, Бекнинг ҳузурига уч худди мўлжалингиздаги бўлди, эрталаб етиб келишади, дегин!

— Мунча маломат! — деди пакана қамчисини силтаб.

— Отни аяма!

Бўйни йўғон қийиқчада сочилиб ётган хапинага суқ билан яна бир қарадио, оғзи қулоғида, милтиғи елкасида, отилиб чиқиб кетди.

Жўрабоши ўтирган ерида танга кўзди олтин узуклар, кокилли исирғалар, қўчқорбошли билакузуклар, бозбонду қашқарбалдоқ, ойболдоқ, лўлибалдоқлар, жиғаю тангажевак, зулукзира, шохмаржон, пешанагажак, ҳожинузук, тилласочвоқ, кумуш туморчаю олтин тангаларни қўшқовучлаб қутига солди, устига қават-қават маржонларни,

вилзила сирғаю балогардонларни аста жойлаб, қопқоғни «қирс» этиб ёпди-да, ҳазинани бутунича салмоқлагандай бир кўтариб, яна сўрига қўйди. Унинг оғирлиги руҳ баришлади чоғи, бахтли, хушнуд, қарашлари меҳрибон эди.

— Йигитлар! Бугун шу ерда тунаб қоламиз, бўзахўрлик бўлади! — деди. Кейин бой бувани меҳмонхонага бошлаб, у остонадан ичкарига ҳатлаши билан эшикни шартта ёпди-да, устидан қулф солиб қўйди. — Фақат эрталабгача, бой ота, айбга буюрмайсиз, ўзингиздан қолар гап йўқ, шундай қилмасак тинч ухлолмаймиз. Ўғилларингиз бўлса... Улар яқинда бир-бирларини бўғизлаб, сизни бу ташвишлардан Мосуво қилишади. Куйманг.

Эски гуломгардиш жўн бўлса ҳам худди улфатчиликка мослангандай ўзига яраша файзли жой эди. Эшик кесакисиди, яна икки устунда чирсиллаб машъала ёнади, ўртада ўчоқ, ўчоқ атрофида қорақумғон, сопол косалар, иккита чилим, кенг сўриларга гулли беда тўшалган, орқароқда ҳам девор бўйи қилиб хашак фарамланган.

Кўп ўтмай мешкобда бўза, дастурхонга тугилган яхна гушт келди. Йигитлар — улар тўққиз киши эди — бешотарларини бурчакка сепоя қилиб, отлардан хабар олгандан кейин, бири сўрида, бири бўйрада қуруқ пичанга ёнбошлаб, сопол косаларда бўза сипқаришди. Ўчоқ ёнар, машъалалар биқсиб сасир, чилимлар тутар, гурунг тобора қизир эди. Ётти ёғочли кенг гардишнинг сасиб, тутаб кетганини пайқашмас, ҳаммалари бўзадан ҳам кўра бугунги сеҳрли ўлжадан бадмаст эдилар.

Юқорида тутуну ис, сассиқ кекиртак бадбўйинга базўр чидаб ётган Мамат бир нарсадан хавотир, хашакка чўр тушиб, бало-қазо юз бермаса. Унда бу маст-аластлар бешотарини олиб ура қочадию, ичкарида қулфлоглик бой бува шўрлик худди тириклайин жизза бўлади-я, худо сақласин! У бахти қаро шундоқ ҳам ҳозир қора гўрда ётгандай, ранги қув ўчиб, қалтираб ўтиргандир. Эрталабгача ўзини бир нима қилиб қўймаса...

4. ЛАЪНАТИ ҚУТИ

Буларнинг сомонхонани бошига кўтариб ўтиргани ҳам тузук экан. Меш бўшагандан кейин бири уёқда ағанаб, бири буёқда эснаб-керишиб, мастона гурунг тина бошлади-ю, Маматнинг аҳволи қийинлашди: қимир этолмайди, очбиникига хашакпоя тирдай санчилса ҳам, тош қотиб ётишга мажбур. Синчковлик ўлсин, ҳалироқ ола-ровурда тушиб қочмайдами, эсипаст.

Кейинроқ бадтар бўлди. Ҳамма тинчиб, яккам-дуккам журрагу, онда-сонда хашак шитирлаши эшитиларди, холос. Учоқни кул босди, машғалалар биқсиб ўчди. Маматнинг кўзи шифтнинг тирқишида. Унинг худди тагида, сўрига бедани қалин тўшаб ётган жўрабоши ҳамма жим бўлганда бош остидаги қутини олиб чакмонига ўради-да, ёнбошидаги баданд тахмонга жойлаб, устидан хашак бостириб қўйди. Кейин, эшикни тамбалаб келгач, ханжарини ёнбошига босиб ётиб, ухлаб қолди. Дарвоқе, ухладими-йўқми, буни айтиш қийин. Шунча хазинанинг ёнгинасида ётиб уйқуга кетиш ҳам ўзи бўлмаса керак.

Ҳар ҳолда жимлик, азобли, оғир жимлик чўкди. Маматнинг аъзои бадани увишиб кетди. Афдарилиб чигилини ёзиш уёқда турсин, нафас олишдан кўрқади. Хашакнинг халта кўйлак оша баданига қадалгани майли, бекордан бекорга шитирлагани-чи! Ухлаб қолми ҳам хавфли — хуррак тортиб ё акс уриб юборса борми, тамом, оёридан судраб тушиб осишади — ўртада бир қути тилла бор-а!

Тун ярим бўлганда Маматнинг кўзлари қоронғига кўникиб, атрофида у-буни аниқ кўра бошлади. Бошини қайириб қараса, ўнг ёнбошида гира-шира ёруғлик. Узоқ тикилиб, фаҳмладики, шу жойда шифтнинг хариси чириб синган, очик жой хас-пўшлаб қўйилган экан, ўчоқдаги чўғнинг ёруғи шу ердан таралиб турибди. Маматнинг юраги орқага тортиб кетди: бу — худди тахмоннинг тепасида-ку! Худо урди! Жим ёт, жим ёт,— деди Мамат кўнглида негадир ўзини сабр-тоқатга ундаб. Қутининг худди ёнгинасида эканини тасаввур этди. Бу аллақандай даҳшатли ва ғалати эди. Худди йиртқич билан ёнма-ён ётиб қолгандай. Ҳалиги аҳволи ҳам бир нав экан, энди у тамоман тинчини йўқотди. Юраги тезлашиб, нафаси ҳавони янгратаётганга ўхшарди. Мамат бир зум ўзини йўқотиб қўйди, тинчини эмас, руҳий ҳаловатини, илгариги ўзлигини йўқотди у. Гоҳо шу вазиятда ётганига ўзини мард сезади. Ҳовлиққан юрак фавқуллода бир воқеани қис этар эди...

Энди астойдил ўйлаш керак. Бу ерда узоқ ётиш хавфли. Шошилиш ундан ҳам хатарли. Кетиш эса барибир зарур. Шунинг учун... Шунинг учун... нима қилиш керак? Уй келақолса экан, калла бадтар говлаб кетяпти, хашак шитирлаши тоғ кўчкисидай эшитилади.

Ниҳоят, пастдан эшитилган ғарғарадай хунук бир хурракдан фойдаланиб, ўнг қўлини сал қимирлатди. Бу умид туғдирди. Агар ҳар шарпани пана қилиб қўлини шундай оз-оздан силжитаверса, ёруғ таралиб турган юпқа хас-ха-

шакни суриб дарча очиш мумкин. У ёғи... У ёғини кўз кўрар.

Лекин бу иш Мамат ўйлаганчалик мушкул бўлмади. Пастда бир барака топкур очофат бўзахўр, уйқуси нотинч экан, тушида бир нималарни гудраниб, кетма-кет ағдарилди. Сўри ғирчиллаганда Мамат хашакни анча суриб олди. Уйқуси безовта йигит тинчиганда бўйнини чўзиб қараса, не кўз билан кўрсинки, ёнламалаб ётган қутичанинг қора биқини чакмоннинг чокидан чиқиб, йилтиллаб турибди.

Хўш... Энди тонг ёриб қолмаса бўлгани. Мамат бу ердан қутисиз чиқиб кетмасликка аҳд қилди. Нега? Қачон бу қалтис қарорга келди? Кейин нима бўлади? Ўзи ҳам билмайди. Шайтон кўнглига солди, тамом. Одамларни ноҳақ қақшатадиган бу талончиларнинг таъзирини бериш керак, хонаси келиб қолди!

Маматнинг бадани ёниб кетяпти. Бадани ёняптию, мишиги оқади. Қоқиб ташлашнинг иложи йўқ. Енги билан товушсиз артиб, қўлини қути томон чўза бошлади. Ҳар нафасда бир энлик. Биронтаси уйғоқ бўлса, буни сичқон шитирлаши деб бепарво ётаверади. Шу йўсинда Маматнинг қўли анча жойга бориб қолди. Бироқ шу маҳал пастда кимдир қаттиқ бақириб юборди: «Қилич сол!» Мамат, юраги ёрилай деса ҳам, ётган жойида қимир этмай қалта-кесакдай қотиб қолди. Қўли шифтдан пастга осилиб турар эди, олмади. Ҳалиги ўғри босинқиради шекилли, ёнида кимдир: «Бўкирмай ў-ў-ў!» деб бир сўкиндию, шу билан яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Лекин Маматнинг юраги чиқиб кетай деган эди, бундай пайтда, бақиривормай, сапчиб турмай, ўлиқдай қотиб ётиш учун катта ирода керак. Жимлик чўкканда аъзон бадани бўшашиб кетди. Лаънати қути! Қора илонга ўхшаб йилтилламай, ёниб кет. «Қўлимга тушсин-чи, тилла-пилласи билан ёндиривораман!» деб қўйди Мамат ичида.

Бир оз хотиржам бўлгандан кейин фикридан қайтди: йўқ, ёндирмайди, жонини жабборга бериб қўлга туширадию, ёндирадими! Бечора бой бувасига қайтариб беради. Ҳозир дераза қопқоқлари тамбаланган, эшиги қулфланган, тахмони бузилган чанг-тупроқ меҳмонхонасида бир ҳолатда ўтиргандир бетавфиқ болаларини ўйлаб, шўрингга шўрва тўкилгур.

Бирпасдан кейин «сичқон»нинг шитир-шитири давом этди. Шу хашак бўлмаса-ку, осонгина кўчадиган иш эди-я. Тағин ёзда терлаб-пишиб томга ўзи ташиган бу ем-хашакни аҳмоқ бўлиб. Шунисини эсласа, бадтар алам қилади... Нималарни ўйлаяпти ўзи? Ҳозир бутун фикри-зикри

қўлда, панжаларида бўлиши керак. Бармоқ учлари ўта сезгир бўлади. Мана, чакмоннинг сирилган ёқаси. Мана, бўшлиқ. Мана... Маматнинг юраги шиг этиб, бадани жи-мирлаб кетди: қутининг муздаккина, силлиқ биқини. Бармоқлар унинг рангини ҳам сезаётгандай: совуқ-қора, йилт-йилт этади.... Мамат энди панжага зўр берди, жойидан қи-мирлатиб олса бас. Йўқ, силлиқ қути чакмон ичидан енгил сирғалиб чиқа қолди. Чикдию, энди уни қуруқ хашак ора-сидан суғуриб олиш мушкул эди. Аксига олиб, ҳаяжондан қўл ҳам қалтираб қолди. Ҳовлиқиб ураётган юрак шу ўрин-да пўк бериб қўймаса бўлгани.

Мана, дуржи бекунж... бағрида! Кўргану, қўлига ол-ган эмас эди. Оғир экан лаънати! Мамат уни қўйнига тиқ-ди, лекин бу ноқулай эди, эмаклаб бўлмайди. Белбоққа тугиб судраса — тунда хашакнинг шитири оламни бузади. Энди нима қилиш керак? Энг мушқули буёқда экан-ку! Чордоқдан чиқиб одиш — олти-етти қадам йўл, аммо... си-ра иложи йўқ.

Лекин омаддан рағбатланган Маматнинг мияси ҳозир тегирмон тошидек айланиб роса ишлар эди, дўнг пешана-сидан шариллаб тер оқиб кетди. Топди! Қутини икки қўл-лаб ушлаб, аста юмалайди. Лекин жуда секин, соатнинг ми-лидай! Ушанда етти қадамга қанча вақт керак?

Аммо кутилмаган воқеа юз берди. Гуломгардишнинг эшиги тақиллаб, ташқаридан ҳовлиққан овоз эшитилди:

— Мунча маломат! Тур, бандаи ғофиллар!

Жўрабошининг чопари қайтиб келган эди. Овозига қа-раганда буйруқни бажарган.

Хўш... у-ку бажарибди. Мамат-чи? Буёғи қандоқ бўл-ди? Иш пачава-ку. Энди булар бари уйғонади. Жўрабоши тура солиб аввало тахмонга қўл узатади, албатта. Тамом, булардан қутилиш йўқ. Мамат палаж бўлгандек тугал тў-килиб, ўрнидан қимирлолмай, хўнграб йиғлаб юборди. Қў-лидаги илондай совуқ нарсани отиб юборай деса, дармо-ни етмади. Пастда ғовур, кимдир чопарга эшик очди, ким-дир болахонадор қилиб сўкинди, бирининг қўлида истибро кесаги — панага югурди, кимдир қичиқ бир ашулани хир-гойи қилиб, ўчоқдан чилимга чўғ қидирарди, шифтнинг тир-қишидан ёруғ тушди.

Шу пайт Маматнинг калласига ғаройиб фикр келди: ҳозир туриб қочса, аини пайти-ку! Бу ола-ғовурда унинг оёқ шарпасини ким ола биледи? Шу пайт тепасида туриб шаталоқ отсанг ҳам эшитмайди булар.

Мамат таваккал қилди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди, бари-бир қаёққадир гумдон бўлиш керак. Ё аини шу топда, ё...

Юкини маҳкам тугиб қўлтиққа қисди-да, чордоқдан эмаклаб чиқиб, офилхона томидан гўнгтепага гуппа ташлади. Ундан девол ошиб қўрага ўтди, кейин томорқада уват ёқалаб борди-да, бағрини ёндириб кетаётган омонатни қўрғондаги тош охурнинг тагига тикди. Устидан гўнг чаплаб, чориғи билан тепкилаб қўйди. Кейин орқа-ўнгига қарамай, йўлда давом этди. Юлғун, туронғи оралаб, енгил туман ястанган далага чиққанида тонг бўзарган эди.

Энди — тикка яйловга!

У дўзахдан қутилиб чиққандай эркин кенгликларга талпинар эди. Пойма-пой чориғини елкадан ошириб ташлаб, намчил тупроқни оёқ яланг босиб бораркан, шундай енгил тортдики, худди туини уйқусиз, азобли ҳаяжонда ўтказган эмас, тўйиб-тўйиб ухлаб олгандай. Кўксига ҳаво тўлиб, руҳи тиниқиб кетди. Ўзи ҳам етти ухлаб тушига кирмаган омад келди-да. Ўйлаб қилибдими, ўзидан ўзи бўлди бари. Қандай ақли етганига ўзи ҳам ҳайрон. Аммо-лекин болади тўқликдан қутурган бекорчихўжаларни! Энди уларнинг ҳанг-манг бўлиб, жазавага тушганини бир томоша қилиш керак эди. Бир-биридан шубҳаланиб, қирқ-пичоқ бўлади десанг-чи! Қирилиб кет! Ит бўлиб искаса ҳам тополмайди қутини. Пўқни тагида ётибди тилла. Жо-йи шу. Мамат уни ўзи учун олибдими! Кераги йўқ. Қир иштонга зар жияк. Гап-сўз тинганда Мамат лаънати қутини, бой буванинг сўзи билан айтганда, эгасининг амну омонига топширади.

5. ЕТИМ ҚУЗИ

... Уч кун деганда Мамат яна бир важ топиб қишлоққа тушиб кетди. Тезроқ бориб бой бувасини хурсанд қилиши керак. Оҳ-вой қилиб, жони чиқар-чиқмас бўлиб ётгандир дир ҳувиллаган ивирсиқ ҳовлида. Мамат ҳозир унга қайта жон бағишлайди. Ажойиб иш бўлади-да! Садаф гулли қутичани кўрганда не ҳолатга тушаркин?!

Ўзи ҳам ўлгудай жўн одам. «Чорва» деган лақаб унинг чорвадорлигига эмас, аслида мана шу соддалигига ишора. Ахир меҳмонхонанинг эшиги бўлмаса тешиги бордир, дарчаси бордир, туни билан йиғлаб-сиқтамай, бир йўлини қил, деворни тешиб чиқ, дод сол, бошингга одам тўпла. Ўз молинг-ку!

Шундайку-я, лекин бу гаплар ўша кечаси Маматнинг ҳам калласига келмади-ди. Шошганда лаббай топилмас экан...

Аммо-лекин Мамат қойил қилди. Эсласа, ҳозир ҳам дили яйраб кетади.

У сал жилмайди. Тоғнинг кунгай ёнбағридан биланглаб тушган ёлғиз оёқ сўқма йўл унга ёд бўлиб кетган пастда қуроқ далалар... Сал сўлғин, қалин тутзорларга ҳали куз қўл урмаган бўлса ҳам, энди ёз эмас эди. Шунинг учун водий ҳам Маматга чалароқ жилмайиб қаради. Уз боласи-да. Мамат шу водийда катта бўлди, чўпонлар орасида дунё таниди. Бировнинг оғир кунда жонига оро кириш кўнглини ўстиради. Уч соатлик йўл бу гал уни қиттак ҳам чарчатмади.

Қўрғонга етганда сўқир пахса деволдан ошиб тушган аймоқнинг соясидаги сувсиз омбордан эмаклаб ўтди-да, аввал ҳовли томонга қуроқ солди. Ҳаммаёқ тинч эди. Лекин тош охурга яқинлашмади, юраги дукуллаб, узоқдан кўз қирини ташлаб ўтди, холос. Қани, аввал хабар олсинчи, кейин, вазиятга қараб...

У сомонхонанинг якка табақали эшигини ғирчиллатмасдан очиб, орқадан катта ҳовлига кирди. Қирдию, қаққайиб тўхтаб қолди: худди уч кечаю уч кундуз довул бўлгандай — қозонлар тўнкарилган, томдаги хашак ғарамлари ағдариб ташланган, эшиклар ошиқ-мошиғи билан суғуриб итқитилган, деразалар синиқ... Ҳалиги аламзадаларнинг иши. Жон-жаҳд билан тинтиган-да. Хайрият, ўт қўйиб кетмабди. Қўлидан келарди!..

Бу ғарибона вайронгарчиликда оқ сурп яктак кийгац Салим чорва сийрақ соқолини чимдилаб уёқдан-буёққа юрарди. Ориқлаб, кўзлари косасига чўккан, хунук бўлиб кетган рангпар юзида ҳасратли ғазаб сояси ўйнар эди. Маматни кўрдию, гавдаси қилтиллаб кетди:

— Ҳа... ҳароми! Қаёқда улоқиб юрибсан?— деди ғайритабий ўксик оҳангда ва бирдан йиғлаб юборди. Мамат мунақасини кутмаган эди. Бой бувасини ажиналар алмаштириб кетдими, нима бало! У Маматни умрида бунақа сўзлар билан таҳқирламаган, ахир.

— Итдан бўлган қурвонликка ярамас, деб шуни айтади-да. Бой бувангни қон-қора қақшатиб, хонавайрон қилиб кетишсаю, сен худо беҳабар неча кундан бери қорангни кўрсатмасанг!— деб бақирди яна Салим чорва.— Кераксиз вақтда ҳуда-беҳудага оёқ остида ўралашар эдингку, жувонмарг! Етим бола асрасанг, оғзи-бурнинг қон бўлар, етим кўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой бўлар, деганлар...— у заҳрини сочгани одам тополмай турган экан, аламини олди. Онасининг гўригача нопок қилди.

Маматнинг ҳеч нарсаи бўлмаса ҳам, иззат-нафси бор эди, бу гаплар суяк-суягидан ўтиб кетди. Ер ёрилса, ерга киргудай бўлиб, бош эгиб қолди. Эҳ-ҳе... ҳамма гап ўша қутичада экан-ку! Меҳр-оқибат ҳам, одамгарчилик ҳам,

сидқидил хизматнинг қадру қиммати ҳам... Қўтича йўқ — одам ҳам йўқ. Ундай бўладиган бўлса... мана!..

Мамат узун енгининг ичида қўлини мушт қилиб, икки бармоқ орасидан бошмалдоғини чиқарди. Буни бой бува-сига кўрсатмадию, лекин шу билан дилини ғазабдан анча бўшатди.

Яхши ният билан келган эди у. Шу одам учун қалтис ишга қўл уриб, шу одам учун жон чекиб юридбими ҳали?..

Бир чеккаси, Салим чорвага ачинади ҳам, албатта. Қўшқўрғонга ўтиб иккита қари отбоқар билан гаплашган эди, ўша кун и азонда ўзи чордоқдан чиқиб қочгандан кейин бу ерда бўлиб ўтган воқеаларни эшитиб, вужуди зир титраб кетди.

...Жўрабоши кўзини йиртиб ўрнидан туриши билан тахмонга қўл узатиб, хазинанинг сирли бир тарзда ғойиб бўлганини кўргач, чиройли қошлари орасида катта тугун пайдо бўлади. Узини йўқотмасдан, шерикларига қадалади:

— Масхарабозликни бас қил, ким бўлсанг ҳам! — дейди шерикларимдан бири ҳазиллашяпти деб ўйлаб. Йигитлар аввал тушунишмайди: уларнинг бири ҳали иштончанг, бири эринчоқлик билан керишиб, хашак уюмда ағанаб ётган, бири турибоқ чилимга ёпишган, бири бепарво, лекин жўрабошининг товушида кескин таҳдид тобора кучаяди.

— Ажал билан ўйнашма! — деб бақиради жўрабоши. Шунда ҳамма ҳушёр тортиб аҳволни тушунишади. Жўрабоши тахмондаги чакмонини, хас-хашакни ерга улоқтиради. Ҳамма саросимада, кўзининг пахтаси чиқиб, оғзини очиб қолади: қути йўқ эди!

Анча давом этган ваҳимали жимликдан кейин бўйни йўғоннинг таниш овози эшитилади:

— Мунча маломат!

Лекин бу сўзлар ҳам ўша ҳанг-манглик ҳолатидан бошқа нарсани ифода этмасди.

— Ҳеч ким қимирламасин! Эшикларни қулфла! — деб буюради жўрабоши.

Бўйни йўғон сўридан йиртқичдай сакраб, милтиғини қўлига оладида, кўксини кериб, эшикка кўндаланг бўлади. Жўрабошининг ўзи салмоқ билан юриб, меҳмонхона эшигига яқинлашади. Кўришиб турардики, унинг биринчи шубҳаси Салим чорвадан. Қўли қалтираброқ қулфга калит солади. Уймакор эшикнинг иккала табақасини бирданига очса, бўздай оқарган Салим чорва остонада кеча қандай ўтириб қолган бўлса, ҳали ҳам худди шу ҳолатда ўтирган экан. У ҳали ўз мусибатидан ҳалак, буларнинг талвасасидан беҳабар эди. Уни қўлидан тортиб чиқарадилар. Жўра-

боши чала кийинган, бир пой этигини судраганча қоронғи меҳмонхонани гир айланиб тинтиб чиқади, кейин гуломгардишга қайтиб, сўрига сакрайди, оёқлари билан хашакни тита бошлайди. Шерикларнинг ёқасидан бирма-бир ушлаб кўзига тикилди, кечаси Бек ҳузурига чопар бўлиб кетган бўйни йўғондан бўлак ҳамма мудҳиш шубҳа остида эди...

— Мунча маломат! — деб қичқиради эшикни тўсиб турган бўйни йўғон. — Маърака сарқитига тўйган итдек қотиб-тиришиб ухлай берибсанлар-да! Бекка нима деймиз?

Тушгача бошқа ҳеч бир иш қилинмайди. Уй эгасининг кўз олдида гуломгардишнинг шифтини бузиб ташлайдилар, сўриларни олиб чиқиб улоқтирадилар, ҳамма хоналарда тахмонларни, деволларнинг қавакларини, тандир-ўчоқларни, ҳатто бадраф ўраларини тинтиб, бузиб чиқардилар.

Кун бўйи қора терга ботиб қилинган бу ишдан кейин жўрабоши ўйлаб қараса — бари бамаъно: ахир бу сирли ишни қилган инсонни топиши керак, инсон эса йўқ. Шериклари ҳам ўзидан бадтар гаранг. Эшиклар қулф бўлса! Ким ахир? Инсу жинсми?!

Йигитлар учун бу — ғайритабиий бир тилсим эди, холос. Лекин жўрабоши учун мудҳиш тақдир! Ҳазина унинг кўлида эди. Бекка чопар юбориб, суюнчисини у олган. Энди нима дейди? Бу ҳолатда йўқотдим деганига, бу мўъжизага ким ишонади? Бек уни омон қўйиши маҳол... Шунинг учун у ҳаммани бир-бир сўроқ қилади, тинтиydi, отиб ташлайман деб ҳар бирининг жонини олади. Бек номидан ҳар нарса қилса бўларди, лекин ғурур, номус кучли экан шекилли...

Чиройли юзлари бўздай оқариб уёққа боради, буёққа келади, асабий ер тепади, бошини чангаллаб узоқ ўтиради, бақиради, бўкириб йиғлайди, шивирлаб калима келтиради...

Намозшомдан кейин офилхонада унинг ўлигини топадилар, қўндоқни қалин гўннга тираб, яланг оёғининг бошмалдоғи билан тепкини босибди-да, ўзини-ўзи побуд қилибди.

Йигитлар бунга унча ҳайрон бўлмайдилар, чунки Бек уни бари бир тирик қўймаслигига уларнинг ҳам ақллари етарди.

— Омонатни топширибди, эгасига керак экан, жойи жаннатда бўлсин... — дейишади.

— Инноллило ваалайкум рожнуно... — дейди кимдир калима келтириб.

— Мунча маломат!— деб йиглаб юборди садоқатли бўйни йўгон. У энди йигитларга бош бўлиб қолган эди. Уша заҳотиёқ тапир-тупур жўнаб қолишади ўликни оғга онтариб.

...Мамат буларнинг ҳаммасини кўз олдига келтириб, ҳовли йиғиштирарди. Кул, тупроқ уюмларини, сопол синиқларини супуриб, синиқ хонтахта, бузуқ сандиқларни қазноққа олиб кириб тахлади. Томдан тушган оғир хари-ни қулаган тандир тагидан суғуриб олишга уринаётганида бой буваси аста келиб бир учидан ушлади, индамай, уни кўтаришга кўмаклашди, Мамат унинг паст келиб, бўйин қисшини, кўзида афсус-надомат ифодасини пайқадю, лекин ўзининг алами босилмаган эди, ён бермади.

Йўқ, бой бува яхшилик кулфатда синалади, биз қад-римизни энди билдик, деди ичида Мамат, сўз яраси бит-мас дейдилар, қанча суйкалсангиз ҳам, энди бўлмайдди, биз қайтдик. Майли, гўнгда чириб кетсин ўша лаънати қути!

Нўғай муаллимга топширса, Мамат бу зил юкдан қути-лардику-я, лекин унинг келиши маҳол-да. Қайси қишлоқ-ларда эшикма-эшик тиланиб юрганикин? У албатта тўппа-тўғри етимхонага элтарди, ўша Мамат тенги оч болалар-га... Қанийди ҳозир уни учратса!

6. МАМАТ АҲДИДАН ҚАЙТДИ

Замонанинг кетма-кет зарбаларидан кейин Салим чор-ва анча гангиб қолди. Бу зарбаларнинг қаердан келаётган-ини билмас, нуқул тақдирдан нолир, гуноҳларидан кўрар эди. Ёлғиз ибтидоий майллар билангина яшаш одамни жу-да жўн қилиб қўяр экан, на ғазабни билади, на муҳаббат-ни. Ҳеч ким билан иши йўқ, фақат икки ўглини кутади, ўшаларни деб қўй қўраларини улгуржи пуллашга тушди, ўйламайдик, хўжалик тамом синган, пул эса — омонат. Бўйни йўгон пакана йигитнинг «Ўғилларинг бир-бирини бў-тизлайди» деган қутсиз гапи калласидан чиқмайди, бор-дю биронтаси келиб қолса, қазноққа қамаб ҳеч қаерга чиқармасликни ҳам кўнглига тугиб қўйди.

Лекин қамамайди, ялинади, ёлворади, тиз чўқади, қол-ган-қутган мол-дунёсини оёқларига тўкиб, иккаласини му-росага келтириш, уйли-жойли қилиш учун жонини жаб-борга беради.

Бунинг ҳеч ёмон томони йўқ, албатта. Шунчаки одам-гарчилик, орзу-ҳавас. Лекин ўғиллари буни тушунишарми-кин? Рози-ризаликсиз кетиб, отани бу аҳволга солиб бефа-росат тошбағирлар, Мамат уларга негадир унча ишон-

майди. Ота чеккан маломатларнинг, отамерос молу ҳолнинг қадрига етадиган болалар эмас.

Салим чорва кўпинча орқа қўрада ивирсийди, яхши кўрган аравакаш байталини сули билан боқади. Ундан ташқари, бу қўрадан қишлоқнинг ҳамма йўллари кафтдагидай кўриниб туради. Узоқдан бировнинг қорасини илгаса, паншахага иягини тираб кўз тикади-да, то кимлигини танимагунча жойидан қимирламайди.

Бир куни қир ошиб уч отлиқ келиб қолди. Салим чорва хавотир аралаш бир умидворлик билан кўзини қисиб тикилиб турдию, биронтасини танимади. Аммо отлиқлар ўтиб кетишмай, тикка эшикка келиб тўхтадилар. Отларни тол соясидаги қозиққа бойлаб, ҳовлига кириб келишди. Бири — калта чарм камзули тагидан тўппончасининг катта ёғоч қини туртиб чиқиб турган ориқ, чўлоқ одам эди. Ёнидаги муовини бўлса керак, жиловини олиб, эшик очиб турибди. Учинчиси — шу ернинг шўро раиси, қишинёзин қирғиз қалпоқ киядиган сўзамол жиккак киши эди.

— Ҳовлида ов този бўлар эди...— деди у хавотир олиб алангларкан.

— Йўқ, йўқ, кираверинглар,— деди Салим чорва.

Меҳмонларни ғулумгардишдан олиб чиқиб ташланган, синиқ оёғи ўрнига ғишт қўйилган катта сўрида қабул қилди.

— Омин! Қаерлардан сўраймиз, азизлар?

— Узганданмиз, бой ота,— деди чарм тўнлик.

— Ҳай, эсон-омонлик бўлсин...— Уй эгаси одатдагидек чой-нон буюрди. Мамат югуриб-елиб патнис тузар экан, калласига бир фикр келиб урилди: «Қизиллар!» Мамат уларнинг от-улов сўрабми, ишқилиб бир важ билан келиб қолишидан умид қилиб, ҳатто кўнглининг бир чеккасида ишонч сезиб ҳам юрар эди. Улар бирда эмас, бирда албатта келиб қолади, деган ўй миясининг аллақасерида йилт этиб, уни чўчитар, гоҳо ҳаяжонлантирар эди. Мана улар, келиб ўтиришибди. Шўро раиси билан келгандан кейин қизиллар бўлади-да, Мамат ҳеч иккиланмасдан аҳд қилди: садаф қутини мана шуларга беради! Улар шўрога етказса, шўро ҳалиги етимчаларга озик-овқат олиб беради. Етимхонани шўро ҳукумати очган-ку!

Мамат қушдай енгил елиб дастурхон ёзди, чой дамлади. Сўрида суҳбат давом этарди. Қизиллар! Мамат улар ҳақида эндигина ўйлаётгани йўқ. Қутини аллақачон шўрога элтиб топширар эди. Лекин ҳалиги сўзамол жиккакка ишонмайди. Мана, у ҳозир ҳам фаросатсизлик билан гурунгнинг маромини бузиб ўтирибди. Салим чорва ўғилла-

ридан, орзу-ҳавасидан гапирди шекилли, сўзамол жиккак дарров оғзига урди:

— Туғилмаган бузоққа қозиқ чопиб нима қиласиз, бой ота!— деди у чойнакдаги чойни шопириб.— Нуқул нолийсиз, ана икки тахмон бахмал кўрпача!.. Менинг битта бўйрам ҳам йўқ.

— Бу билан мақтаниб бўлмайди, раис...— деди секин чарм кийган чўлоқ.

Мамат бу гапларга қулоқ солиб ўтирмади, у ўз режалари билан банд эди. Ҳозироқ қутини олиб гўнгдан тозалаш керак, бой бува меҳмонлар билан чалғиб турганда. Хўш... Кейин-чи, уни чарм камзулга қачон, қаерда тутқи-зади? Қаердан олдинг, деса?! Узоқ тушунтиришга фурсат йўқ, хонаси ҳам эмас. Бой бува пайқаб қолса... унда — тамом, худо уради...

Мамат режасини икир-чикиригача ўйлаб, пишитди. Назарида режа энди бевуқсон эди. Лекин бу маҳал сўридаги суҳбат қутилмаганда кескинлашиб кетди.

— Босмачилар келганда ҳамма нарса муҳайё, от ҳам ош ҳам,— деди чарм камзулли овозини кўтариб,— қизил гвардия деганда камбағал бечорасиз, гадосиз!

— Оқ-қизилини билмайман, биродар...

Салим чорва бош эгиб ростини гапирар эди. Лекин меҳмон жаҳлга миниб ўдағайлади:

— Ҳа, билмайсиз! Бекнинг йнгитларига кечалари машат қилиб беринг! Олтин-кумуш билан таъминланг!

— Улар мени шипшийдон қилиб кетди, биродар! Хонавайрон қилди! Инонмасангиз тинтув қилинг, отхонага кириг, битта аравакаш байталиб бор, хўп десангиз ўшани берай...

— Бизга келганда битта қирчанги байтал қолибди-да? Ҳалим бойваччанинг зулукдай човқорлари, улоқчи тўда-кашлари қани? Босмачи шерикларига совға қилдими?— деб сўз қистирди сўзамол жиккак.

— Ё калака қиляпсизми?— Бошлиқ жаҳли чиққанда чўлоқ оёғининг тиззасини уқалар эди.

— Нима керак ахир мендан?— ёлворди уй эгаси.

— Гўшт керак, бой? Қизил гвардия тузаяпмиз, уни таъминлаш, мустаҳкамлаш, унга янги кучлар жалб қилиш керак, энди тушундингизми? Биз тилхат берамиз сизга, босмачи ўғлингизнинг ҳаётини сақлашга ваъда қиламиз, яна нима дейсиз!

Ўғлини эслаганлари учунми, меҳмоннинг шафқатсиз овозиданми, бой отанинг букчайган елкаси титраб, унсиз йиғлаб юборди. Меҳмон буни рад жавоби деб ўйлаб, кес-

кин ўрнидан турди, сўри четидаги пиёла ерга тушиб синди, шериклари ҳам шартга туриб, кетишга шайландилар.

— Душманга ёрдам берганингиз учун мол-мулкингизни мусодара этиб, ўзингизни бадарға қиламиз, бой, билиб кўйинг!

Салим чорва ўтирган жойида баттар букилиб тушди, бутун вужуди билан қалтираб йиғлади. Уни кўриб Маматнинг ҳам хўрлиги келиб кетди. Буларда ҳам одамгарчилик йўқ экан-ку. «Душман», «бадарға». Улганнинг устига чиқиб мунча тепкиламаса. Анов сафарги жўрабошининг ўрнида бўлса, бу ҳам қутини чирқиратиб олиб кетарди. Йўқ, бундай одамларга бериб бўлмайди.

Мамат яна аҳдидан қайтди.

Отлиқлар кетидан тўзон босилиб, ҳовли яна жим бўлиб қолганда Маматнинг юраги сиқилиб кетди. Икки ўтнинг орасида шалвираб қолган бой бувасини ҳам кўнгли тусамай қўйди, нолиш-сиқташдан бошқасига қурби етмаган бу шўрпешона энди Маматда на ғазаб, на меҳр уйғотарди.

Эндиликда Маматнинг бирдан-бир ташвиши тошоҳур тагидаги дуржи бекунж. Уни у ерда узоқ сақлаб бўлмайди. Қаёққа қўйиш керак? Маматга унинг зарурати йўқ албатта, лекин уйқу бермайди. Бир яхши одам ҳам йўқки, сирини айтиб дардлашса, ҳеч ким билан ҳол-жонини бир қилмайди. Сиқилиб кетгани ҳам мана шу ёлғизликдан.

Жўнаб қолиш керак бу ердан. Энди бари бир ҳеч ким келмайди, Салим чорва хонадонининг путури кетди. Қутини сақлаб қолиш керак. Мамат уни етимларнинг ҳаққи деб билади. Фақат ўшалар муҳтож бунга.

Борди-ю, ўзи етимхонани қидириб кетса-чи? Отда, пиёда, оташ аравада, қанча йўл, юриб бўлса ҳам сўраб топса бўлади-ку. Мамат кечаси ўрнидан сакраб туриб ўтирди. Бу унга ажойиб саргузашт бўлиб туюларди. Лекин ҳалиги дардисар билан-а? У шундай лаънати нарсаки, биров сал шарпасини олса, бас, инсоф ҳам қочади, диёнат ҳам. Қалланг кетиши ҳеч гапмас. Ундан ташқари, кўрқинчли: номаълум йўллар, оёғида йўқ, очин-тўқин тентираш, куз охирлаб келяпти...

Аммо бошқа илож борми?

7. ҚАЛТИС КУЧА

Бўғотда фотмачумчуқ чирқираб тонгдан дарак берганда Мамат оёқда эди. Оғилхона йўлагигаги арқон калавотда унинг рахт хуржунини билан сафар халтаси тайёр турибди. Йилига бир тўхли билан бир эчкига ёлланган эди, муҳронасини ҳам тиламай кетяпти — бой буваси қарғамас.

Мамат хизматини беминнат қилди. Ноҳақ таҳқирига ҳам чурқ этмай қулоқ осди...

Шундай бўлса ҳам, йўлга чиқиш олдидан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Ариқ ёқасидаги қўқон гуллар қовжираган, шогутнинг барги сарғаймай тўкиляпти. Мамат кетгандан кейин бари етим қолади, ҳали нималар кечаркин файзи қочган бу ҳовлида?... Ўзининг бошида не савдолар бор? Манзилу мароҳилсиз, номаълум йўлларни ўйлаб юраги увишиб кетди.

Момосидан қолган кулранг мурсакни тўшак остида сақлаб қўйган эди, ўшани кийиб олди. Эски мурсакнинг тахидан қалампирмунчоқ ҳиди келиб кетди. Чоригининг юпқа товонига бармоқ ботарди, лекин, майли, пойма-пой бўлса ҳам узоқ йўлда кор келади. Пайтава ўраб кийди. Қоқон билан жиндек талқон, жийда-туршак солинган чўлиқ калтанинг илини қўлтиридан ўтказиб елкасига осди-да, рахт хуржунни деволдан ошириб ирғитди. Кейин ўзи ҳам ўчоқ бошидаги рахнага оёқ қўйиб, қўрага ошиб тушди. Тандир устидаги лойтувоқ тап этиб ерга тушиб, тарновда кукулашган мусичаларни чўчитганда Мамат хавотирда бирпас жимиб турдию, кейин томорқадан уват ёқалаб юриб, захкаш қўрғондаги тошоҳурга яқинлашди. Атрофга аланглаб олиб, чориги билан гўнгни титкиларкан, бояги-боягидай йилтиллаб ётган садаф қути юрагини ўйнативорди. У қандайдир ваҳимали қалтис кўчага кирётганини фаҳмлар эди. Лекин энди уни фақат давом эттириш мумкин, бошқа йўл йўқ. Қутини енги билан артиб-артиб, олак-хуржуннинг катта кўзига солди, сал ўйлаб тургач, кичик кўзидаги эҳтиёт пайтава билан қийиқдаги яримта зогорани ҳам устидан бостирди. Катта кўзини олдинга, кичик кўзини орқага қилиб, сафар халта устидан ошириб ташлади-да, яғри чиққан гилам дўппини бостириб кийиб, йўлга тушди. У юкдан сал букчайган, оёқ учида босар эди. Томорқалардан ўтгач, аввал қир ёқалаб кетган пода сўқморидан айланиб бориши, ундан катта йўлга тушиши керак. Ўзи қишлоқдан нари чиқмаган бўлса ҳам шаҳар йўлини билади, Ҳалим бойваччани неча маротаба кўпқарига отлантириб, кузатиб қўйган. Шаҳарга етиб олганидан кейин эса — тамом, у ерда Симга қатнайдиغان оташ арава албатта бўлса керак. Шаҳар бўладию, бўлмайдами! Мамат топиб олади. Фақат мана бу кўкрагидаги лиқиллаб кетаётган қути ноқулай дўмпайиб турибди, атайлаб кўрар кўзни ўзига тортаётгандай. Устига устак, ўлгудай оғир. Оғирлиги майлию, кўкрагини негадир қизитиб, босиб тушаяпти. Пода йўли ўнқир-чўқир, қум-шағал, Маматнинг пешанаси ҳозирдан нам тортиб, босган қадами унмасди.

Лекин унга йўл босиш чўт эмас. Ҳозир эса, айниқса: у гўё кўпчилик билан бирга, уни интизор бўлиб кутишяпти, у кимларнидир қутқазгани кетяпти, хуржунда уларга нажот элтяпти. Ҳар қанча йўл бўлса босади. Елғиз эмас.

Бироқ ғира-шира тонг ёруғида йўл ёқасида кимнингдир қорасини кўриб, бўрига йўлиққандай сесканиб тушди. Хайрият, сахарҳез қария экан шекилли, туронғи тагидан туриб, иштонбоғини ушлаганча томорқага ўтиб кетди. Мамат енгил тортиб, жилмайиб қўйди-ю, одам шарпасидан кўрқиш кўнглида ғашлик бўлиб қолди. Наҳотки бундан буён шундай бўлаверса? Уғри эмас-ку у. Уғри эмас... Лекин бу — кимнинг қандай ўйлашига боғлиқ. Одамлар эса ҳар хил бўлади. Ҳали Мамат не-не нусхаларга дуч келарикин?..

Бир ўйласа, ҳаёт-мамоти қил устида. Бундай юкни кўтариб юрган одам жаҳонда нечта эмиш! Ё етказиб беради, ё... учинчи йўл йўқ. Мана шу даҳшатли ишга у таваққал қилиб жонини тикди, орқага қайтадиган йўл ҳам берк.

Бой бува ҳам бомдоддан кейин ҳовлига чиқади албатта. Аввал Маматни йўқлайди, Мамат эса йўқ. Ҳай, оғилхонада ивирсиётгандир ё бўлмаса яна чўпон-чўлиқ улфатларини қўмсаб, яйловга улоқиб кетгандир...

Мамат хўжайинининг «чорва»лигини ўйлаб, жилмайиб қўяди. Бой бувани «Бой ота» қилган мана бу қути эди. Энди у Маматнинг елкасида шалдираб кетяпти. Чиндан ҳам, Салим чорва айтгандай, тақдирнинг ғаройиб чалғи ўйинлари бўлар экан...

Пода сўқмоқ тоққа қайрилиб, қадрдон тезак ҳидлари орқада қолди. Шаҳар йўли тўпикдан тупроқ экан, товони тешик чориг бирпасда оғирлашди. Кун қиёмдан оққанда Мамат йўл четига ўтириб, яримта зоғорани еб олди; тупроқдан шабнам кўтарилиб, ер исиб қолганди, чоригини ечиб хуржунга, қутининг ёнига тиқиштирди. Бу маъқул бўлди — бегона кўзни шамғалат қилади.

Кун қизиб, йўл ҳам, нафас ҳам оғирлашди. Узоқ-узоқ яйлов йўлларини яланг оёқ босадиган Маматни сертупроқ арава йўли тез толиқтирди. Гилам дўппи тагидан тер оқиб, бошининг қўтирлари ачиша бошлади.

Кечга яқин сомон ортган бозорчига ялиниб, туясига мингашишга мажбур бўлди. Лекин туякаш билан ёнма-ён бўлишнинг бетиним хавотири йўл азобидан ҳам оғир эди: кимнинг боласисан, хуржунингда нима бор, деб сўраб қолиши ҳеч гап эмас... Қайрилиб қараса ҳам юраги шув этади, гапга оғиз жуфтласа ҳам. Одамдан ҳайиқиш — бу янги туйғу, ғалати, оғир, бегона туйғу эди. Умрида одам бола-

сидан хавотир олмаган Мамат ўзига ўзи ёмон кўриниб кетди.

Хайрият, бозорчи тўнгроқ одам экан, ўз хаёли билан бандми, бора-боргунча бир оғиз гап қотмади. Кечқурун, бир қишлоққа яқинлашганларида Мамат сомон босилган чипта қоплар устидан сирғалиб тушди-да, «қуллуқ амаки!» деб, чанг ичида яна пиёда лўкиллай бошлади. Лаънати қутидаги лаш-луш бетиним шалдираб, асабига тегар эди.

Сомон ортган туя қишлоқнинг сертерак кўчаларига кириб йўқолди. Маматнинг қадами борган сари сушлашар эди. Куз кечаси бирдан босиб тушади, қўнолға топиши керак. Кўча-кўйда ётиб қолиб бўлмайди, ҳаммом, хумдон ҳам тўғри келмайди — кўрар кўзда шубҳа туғдириши мумкин. Бу маҳалда биров эшигини очиши эса амри маҳол.

Мамат култепада уймалашган дайди итлардан узоқроқ айланиб бориб, гузарга кирди. Омадни қаранги, катта йўл устида чойхона бор экан шекилли, чироғи кўринди, толзордаги ҳовузнинг зах нафаси юзига урилди. Мамат шу толзордаги ёзги сўрида, қоронғида ўтириб сўнгги чойхўрларнинг тарқалишини кутди. Ниҳоят, чойхоначи лампа-чиронинг пилигини тортиб, бўйра-полосларини қоқиб, ўзига кўрпача сола бошлаганда, Мамат кириб борди.

— Самоворчи ака, ётиб қолсам майлими? — деди у ўзининг таваккалчилигидан юраги ўйнаб.

Чойхоначи лунжи осилган, паст бўйли, семиз киши эди, илжайишидан меҳри кўринди.

— Пулинг борми?

— ...Ётимхонаданман. Қишлоғимга борувдим...

Мамат ёлғонни дўндирганига ўзи ҳам қойил бўлди. Ёлғон жуда ярашиқ тушган эди, чиндан ҳам шундай бўлиши мумкин-да.

— Э-ҳа... — деди чойхоначи. Маматни кўздан кечирди. Маматнинг назарида, у хуржуннинг катта кўзига бир зум тикилиб қолгандай бўлди. Балки ундай эмасдир, балки Маматнинг ўз фикри-зикри қутичада бўлганидан шундай кўрингандир.

— Ётимхонанг қаерда?

— Симда, амаки.

— Оҳ-ҳо-о! — деб юборди чойхоначи осилган лунжини чўччайтириб. Бу ҳам Маматга шубҳаланишдай бўлиб туюлди. Лекин бу хавотир тез босилди, чойхоначи ёмон одамга ўхшамас, ўзи ҳам, сўзи ҳам қандайдир юмалоқ-думалоқ эди. Ҳозир Симга борадиган йўлни суриштириб олишнинг зап хонаси келган эди-ю, Мамат ўйлаб қолди: йўл-

ни билмасанг, қишлоққа қандоқ келгансан, деб сўраб қолиши бор.

— Кирақол бўлмаса, биз ҳам савобнинг бандасимиз, — деди чойхоначи, — ҳов устуннинг тагига чўзил.

Мамат сўрига чиқиб, устуннинг тагидаги бўйрага чўккалади-да, юкини ерга қўйди. Чойхона файзли, иссиқ, нон ҳиди келиб турарди. Зирқираган баданлари юкдан бўшаб, яйраб кетди. Энг даҳшатлиси тун, энг хавфлиси уйқу, деб кўнглидан кечириб келаётган эди, энди у мижжа қоқмай шундоқ ўтириб тонг отгиришга ҳам рози. Хуржунни ёстиқ қилиб, устидан мурсакни ёпди, халтанинг оғзини ечди, у-бу еб олиши керак.

Чойхоначи ҳам ётиш олдидан қўрдаги чойнакни олиб, қора чирогини ёқиб келди.

— Қани, мусофир, чойга кел, — деди наматга чорсисини ёйиб.

Мамат чўчиб тушди.

— ...Й-й-ў... раҳмат, амаки, талқоним бор...

— Кел, келақол, иссиқ чой ичмасанг, ҳордигинг чиқмайди.

Унинг қўлини қайтаришга ҳеч қандай важ йўқ эди. Лекин... хуржунни нима қилади? Унинг ёнига кўтариб бориб бўлмайди-ку? Қолдириб кетиш ҳам... Мамат юрагини ҳовучлаб, биринчи марта хуржундан узоқлашди. Қутининг туртиб турган биқинини бир ушлаб, устига эски чоригини бостириб қўйди-да, таваккал, чойхоначининг ёнига борди. Чойхоначи камгап эди, битта жоноқи олмани Маматнинг олдига суриб, чой қуйиб берди. Қумғончой ичиб ўрганган чўлиққа самовар чой ёқмадимми ёки хавотир олаверганиданми, чой ичгандай бўлмади. Фақат шунисидан кўнгли тўқ эдики, чойхоначи яхши одам экан, бир оғиз ортиқча гап сўрагани йўқ.

Лекин эндигина иккаласи ҳам ўз ўрнига ётиб тинчиганда учта улфат кириб қолиб, бунинг ҳиссасини чиқаришди. Бўзаҳўрликдан келишяптими, гап-гаштакданми, ишқилиб, беорроқ, суронли улфатлар экан. Чойхоначини бемаҳал оёққа турғизишди, биттаси саситиб наша эзди, биттаси нуқул бақириб гапирар эди:

— Ким у ётган, самоварчи?

Чойхоначи тушунтириб берди: етимча, шунақа-шунақа экан...

— Қани буёққа чақиринг-чи, бир чақчақлашайлик!

Маматнинг қўтир бошида сочининг томирларигача музлаб кетди.

— Қўйинг энди, мулла, шунча йўл босиб келган бола пақир. Сизга улфат бўлармиди, бир мишиқи.

Чойхоначи улфатларга қуюқ чой дамлаб, патнисда жиндак галвирак бодом билан уч чақмоқ қаҳрабо новвот олиб келди. **Наша ҳиди чиқди.**

— Қаёқдан биласиз... Эҳтимол хўжайинининг тилласини ўмариб қочаётгандир, — деди ҳалиги бақироқ, — ҳозир шунақангилар ҳам бор...

Мамат ётган жойида яхлагандек қотиб қолди. Бош остидаги қутининг қирраси миясига санчилиб кираётгандек эди. Ҳозир туриб қочиш зарур бўлса, бўғинлари ҳам дармондан қолди чоғи... Энди нима бўлади?

У шундай қалтираб ётганида чойхона бир қалқиб, нималардир жаранглаб кетди: улфатлар қаҳ-қаҳ уришар эди.

— Худо урсин агар! Ҳозир ҳамма касофат мишиқилардан чиқяпти, — деди бақироқ банги оғзидан бадбўй тутунни шифтга пуркаб. У аллақайси бойнинг уйига ўт қўйиб қочган хизматкори ҳақида бақириб гапирди, — ё камсомон қўяди отини, ё гвардия. Узи, сиз айтгандай мишиқи. Чилим борми? Топиб келинг.

Чойхоначи бечора катта боши билан ярим тунда қаёққадир югурди.

Мамат устун тагида хуржунини қучоқлаб, гужанак бўлиб ётар, бир нима қиладиган бўлса, илинган жойини тишлаб узиб оламан, деб бутун кучини бир жойга йиғиб ётганидан, вужуди бир тугундек кичкинагина бўлиб қолган эди.

Сершовқин улфатлар тонготарда чиқиб кетишди.

— Ҳузур-ҳаловот ўррилари... — деди энсаси қотган чойхоначи эшикка занжир соларкан. Самоварга олов ташлаб, жойига секин ёнбошлади.

«Ҳузур-ҳаловат...» деб пичирлади тун бўйи мижжа қоқмай қалтираб чиққан Мамат. Ҳузур-ҳаловат қолибдими? Унга энди ҳеч қаерда ҳузур-ҳаловат йўқ.

8. ШАҲАР

Мамат шаҳарни биринчи кўриши. Кўрмагани маъқул эди-е. Қишлоқ чойхонасидан чиқиб кетганида онда-сонда кўринган одам шарпасидан чўчиб, юрагини ҳовучлаб етиб келган Мамат бу ерда гуж-гуж одамга дуч келди. Қош қорайиб қолганига қарамай, кўчаю майдонларда қумурсқадай ёмирлайди-я, уёққа ўтади, буёққа ўтади, қаёққа бораркин бемаҳалда? Мамат ҳайрон бўлганидан елкасидаги катарли юкни ҳам эсидан чиқараёзди. Эсидан-ку чиқмайди-я, лекин энди қаёққа боради? Куни билан йўл юриб, тизвасида дармон қолмаган, товонлари тилиниб кетганидан тошкўчага оёқ босолмайди; чоригини кийиб олди-ю, аммо

оёқ бадтар зирқираб оғрияпти. Рах халта-ку тамом бўшаган, хуржунда лаънати қутининг ўзи, бироқ унинг бу қадар оғирлигини Мамат энди сезяпти. Бунинг устига, одамлар; мунча кўп булар! Бозорга ўхшайди-я, бир уёққа туртиб ўтади, бир буюёққа туртиб ўтади. Хайриятки, бари бепарво, сенда сарин қақалик иши йўқ, фақат ўз ташвиши билан шошгани шошган. Бўлмаса, Мамат ўздан хавотир олавериб, асаблари қақшаб кетарди. Энди анча «эти ўлиб» қимир этган шарпадан хавотир олишлар камайди. Баъзан ҳатто дуч келган одамдан бир-икки оғиз гап сўрашга ҳам журъат қиладиган бўлди. Хомболга ўхшаган букрироқ бир одамдан оташ араванинг қаердалигини сўраган эди, ҳалиги одам аввал ҳайрон бўлиб, кейин илжайганча Маматни бошдан оёқ кузатиб чиқди.

— Истансами?

— Ҳ-ҳа...

— Батта бўмайди истанса. Жалловотта, байдан тўрт кунлик йўл, — деди-ю, жўнаб қолди.

Ана холос! Ҳали оташ арава бу ердан юрмас экан-да? Маматнинг ичида аллақаерини мушук таталагандай бўлиб, олдинда ҳали бир умрлик йўл азоби бордек туюлиб кетди. Таталаган — очлик эди. Лекин Маматни ҳозир очликдан ҳам кўра, ётиб қолиш учун бирон жой топиш ваҳимаси босган эди. Тун яқин, катта нотаниш шаҳар, чойхона ўрнига нуқул шовқин-суронли қовоқхоналар, гузарларда маст-аласт. Мамат бир-иккита эшикни чертиб ҳам кўрди, уй эгалари шубҳа билан олайиб, шу заҳоти эшикни занжирлаб, дераза қопқоқларини тушириб олдилар. Шаҳар бу.

Юрай деса оёғи қизиб оғрийди, бирон ёпиқ дўконнинг олдида чўккалаб нафас ростлай деса, биронтаси, нима қилиб ўтирибсан, деб суриштириб қолиши бор. Елкасидаги манов тавқи лаънат бўлмаса эканки, суриштирганга боплаб жавоб берса! Ё олло! Қачонгача ўғридай жон ҳовучлаб юради? Бирон бадрафхонанинг ўртасига улоқтириб кетса бўлмасмикин бу фурбат юқини? Жони тинч, тўрт томони қибла, таралла-бедод, одам қатори юрарди!

Мамат биринчи марта инграб юборди. Чориг азоб берарди. Ичаги ичага ёпишиб, кечаги талқоннинг юқини сўрарди. Тунги аёз ҳам дийдирата бошлади. Чида! Чида, деди Мамат, тишини тишига босиб.

Кўчаларда одам товшалиб қолган эди. Ҳар қадами бир жазодай, чоригини судраб анча юрганидан кейин тун қоронғисидан сал шабада билан хирагина қувраб ётган култепага дуч келди. Ҳаммом яқин бўлса керак, гўлахонадан чиқариб ташланган кул иссиғига тортиб турар эди. Бун

дай жой холи бўлмайди, бежавотир эмас, албатта. Лекин Мамат кета олмади. Илик тортиб турган кулга келиб йиқилдию, бирпасда бутунлай эриб кетгандай, ғафлатга толди. Чида, чида, деб пичирларди уйқуга кетаркан.

Азонда барвақт уйғонган экан, қараса—атрофида ўн-ўн бешта ўзига ўхшаган етим-есир дайди болалар иссиқ кулда юмалаб ухлаб ётишибди. Буларнинг орасида безорилари ҳам бўлади албатта. Уларга ҳеч нарсада бас келиб бўлмайди. Шунинг учун Мамат аста туриб хуржунини елкалади-га, нарироқда мурсагини, дўпписини қоқиб, вақтида жўнаб қолди.

У ухлаб олиб, сал дармонга кирган эди, энди бир амаллаб нонушта қилиб олиши керак. Кўп юрмай гувлаган бозордан чиқди. Айни муддао. Қоринни фақат бозорда тўйдириш мумкин. Қопингда нима бор, деб биров суриштирмайди ҳам, бозор-учарчилик.

Чиндан ҳам, сарибозор майдонидан кириб бориши билан иштаҳани қутуртирадиган ҳар хил ҳидлар димоғига урилди. Аввал мурчу зира, аччиқ саримсоғу қалампирмунчоқ иси ёйилди, кейин обоки чалпак, қовоқ сомса, гўшткуйди буй таратган расталардан ўтди. Бироқ бу ҳидлар толиққан меъдани бадтар ютликтирар эди холос. Даллоллар шовқини авж олган гавжум жойни оралаб ўтаётганида Мамат ҳолсизликдан гандираклаб кетганини ҳам пайқайди, бироқ унга йиқилиб қолиш мумкин эмас эди — у бунга ва елкасидаги хуржунни ҳар қадамда ҳис қилади. Бир бозорчи атторнинг ёнбошида қизил шираси оқиб, пашша ёпирилиб ётган тарвуз пўчоқларини ҳам кўрдию, анча қараб туриб, олишга журъат қилмади — бунчалигига ўрганмаган. Бой буваси унга сарқит едирмас эди. Ҳа, бой бува-я! Шу ёшга бориб у ҳам яшашни билмас экану, Маматга йўл бўлсин. Олтин елкалаб юриб, очидан ўлиб кетмасайди. Оғилхона йўлагидagi арқон калавотда ўтириб тут шиннига зоғора ботириб еганлари эсига тушса, бундай халёлларни тезроқ ҳайдашга уринар эди, бу ерда, бозор ғалағовурида овқат ҳақидаги азобли ўйларни ҳайдаб ҳам бўлмайди — бари кўз ўнгида, ўчакишгандай, ҳар қадамда рўпарасидан чиқади. Ғўзапоя бозорида Қўқон аравани лайлак қилиб қўйиб, соясига пўстак ташлаб ўтирган деҳқон нонушта тараддудиде эди. У хумчадаги ҳовури чиқиб турган жувари гўжани қатиқлаб, баракали мусулмон қошиқ билан шундай тушура бошладики, Мамат таққа тўхтаб қолди. Бир-иккита шошқалоқ бозорчи беҳос туртиб ўтмаганда, деҳқоннинг олдида тиз чўкадиган ҳолатда эди. Хуржунни туртиб ўтганлар хушёр торттирди. Маматнинг ҳовўша офат йилларидаги етимлик бардоши бирдан қайтиб

келгандай бўлдию, оғриган жағидан сўлагини артиб, олдинга юрди. Йўқ, унга ҳозир биров билан танишиш ё дўст ортириш қўл келмайди. Дардманд топса, ёрилиб қўйишини ўзи билади-да...

Ииг бозоридан ўтиб, бешик растасида устунга суянди. Уёғи заргарлик эди...

Ҳожидўппи кийиб, чўққи соқолига хина қўйган, ойдаи оқ юзли заргар бадавлат харидорига чой узатади. Ширин суҳбат орасида улар ойна тагида қора бахмалга терилган тилла тақинчоқларни таърифлайдилар. Мамат билибми, билмайми сал яқинроқ силжийди. Заргарга бошқа харидорлар ҳам келиб «ҳорманг-бор бўлинг» қилишади, қимматбаҳо буюмларга суқланиб, суҳбатлашишади. Мамат барини кўриб турибди: бахмалда шуъла сочиб ётган зулук зирак, румча балдоқлар, ёқутли исирға, тиллақошу зебигардонлар дам олиниб, дам жойига қўйиляпти—харид қилувчи кам. Кўпи савдолашиб-савдолашиб, бош чайқаганча кетиб қоляпти: қиммат. Мамат талпиниб-талпиниб қўяди, елкасини босиб тушган юкнинг оғирлигини ҳам унутиб, бутун бадани қизиб, ўй ўйлайди, гоҳо телбадай пичирлайди: «Хуржунимдагилар бундан қолишмайди! Лекин мен бўлсам, бундай қиммат сўраб ўтирмас эдим. Ақалли биттасини... арзимаган биттагина канаболдоқни.. Ярим баҳосига!»

Заргар дўконидан узоқлашиб кетаётган бойваччасифат бир харидорга қараб интилмоқчи эди, оёқ остида бир нима «қирс» этди: қараса — янги сумак. Бешикчи товон тўлатмасдан туриб жўнаб қолиш керак...

Мамат бу ердан четлашди. Лекин заргарлик кўз ўнгидан кетмасди. Ҳожидўппиликнинг тилла тишларини йилтиллашиб илжайишини эслаб, Мамат ҳам сал жилмайиб қўйди. Бозорнинг пошшоси деб ўйлайди ўзини. Билмайдикки, унинг бутун дўконини ола хуржунига ямоқ қилмайдиганлар бор! Мамат ўз «юки»га анча ўрганиб қолди. Энди мана, ғала-ғовурда ҳам қўрқмай юрибди. Айниқса, ҳозир кўксида ғурур ҳиссини сезиб, нимадандир дадилланиб кетди. Фақат сомсапазликдан келаётган ҳидлар қорин очлигини эсга солиб, куракдами, умуртқадами — қаердадир ичаклар ёпишган жой сўриб-сўриб оғрияпти. Бой буванинг биттагина пўпанаклаган ҳожи узугини арзон-гаровга сотиб сийиш катта гуноҳ эмас, албатта. Насиб бўлиб, етимхонага эсон-омон етиб борса-ю, бу мусибатларни яхшилаб тушунтирса, тенгдошлари ҳам уни кечирар эди эҳтимол. Лекин бошқа томони бор: у бадбахт узукни қандоқ пуллайди? «Қаердан олдинг?», «Қимники?», «Ўзинг кимсан?», «Отинг нима?», «Қаерликсан?», «Хуржунда нима бор?» Йў-ўқ! Чидайсан, Мамат. Бу саволларга жавоб беришдан

кўра, ҳар нарсага чидаган яхши, бўридай ув солиб йиғлаган яхши, очдан ўлган яхши. Балки ўша етимхонадаги гудаклар ҳам очидан ўлаётгандир. Бекордан-бекор... Маматнинг бўлса, арзийдиган сабаби бор.

«Арзийди!» деб қўйди Мамат юк босиб тушаётган елкасини сакратиб. Шилина бошлаган жойи ачишиб кетди.

Нарироқда одамлар тўп бўлиб, қаландар талқинини тинглашяпти. Шу баҳона билан, шилинган елкасига қиттак дам бериш учун Мамат, ҳам юкини қўлга олди-да жулдур одамлар ёнига бориб чўкди. Қаландар қаландар эмас, шунчаки тиламчи, лекин яхшигина машрабхон экан. Узоқ тебраниб, йиғлаб ўқиди:

На отам бор, на онам бор,
Ҳеч кимим йўқдир менинг,
Ҳар қаерда бекасу
Бечорага ҳамхонаман...

Шу жойда Мамат ҳам ўксиб, кўзига ёш келди. Кейин эса йиғлабоқ юборди. Ўзига эрк бериб яхши қилган экан, бўшашиб, аъзон бадани илиб, ёнида мунғайиб ўтирган гаррибу ғуробо ўз одамларидай яқин кўриниб кетди. Кўзини енгил билан артиб қараса, қаландар кашкулига тушган бир мирини бериб, ёнидан ўтаётган нонвой боланинг бошидаги савагдан нон оляпти.

Ё дўст, ё олло,
Садақа — радди бало...

деб, иккита иссиқ нонни кир белбоғига жойлади...

Ўша бир мирини Мамат ўз кафтида кўргандай тасаввур этди. Ақалли шу қорайиб кетган бақир қўлида бўлса эди ҳозир... Яна йиғлагиси келиб кетди. Ичи гулдирар эди. Бу сафар ўрнидан туриши ҳам қийин бўлди, бўғинлари қалтирар эди.

У ўзи ҳам билмасдан яна ўша заргарлик растасига судралиб бориб қолди. Бу гал йўли дўконларнинг терс томонидан тушган эди. Бу ернинг ўз ивирсиқ дунёси бор: югурдаклар хушомадда, пихини ёрган далоллар харидорнинг қўлини юлиб олгудай сиқиб силкийди, паранжили ойимчалар буюртмасини сўраб келган... Шогирдларнинг бирида мисқол тарози, бири жажжи кўрачага дам тортади. Уста заргар ангушванадаккина қолипнинг кумуш тутқисидан ушлаб, унга эриган олтинни қуяди. Нозик ҳилол шаклидаги исирға дам ўтмай жаз этиб пиёладаги сувга тушади. Уни кичкина шогирд дарров пардозлаб ҳам чиқади.

Лекин ҳозиргина извошдан тушган хотинчалиш харидорга исирга ёқинқирамади. Чиндан ҳам яхши сайқал топмаган бежило, йилтилламае эди. Маматнинг қутисиде бу хилдаги исирғанинг шунақа антиқаси борки, кўзингни олади! Э-э, солиштириб бўлар эканми...

Мамат, дармонсиз тиззалари қалтираб, безовталанади. «Хотинчалиш харидорни мушга имла,— дейди шайтон,— арзон берсанг, индамай гумдон бўлади». «Ҳай-ҳай, домиризқ бу, баднафслик билан бутун ишчи пачава қилиб кўйиш мумкин-а,— дейди Мамат шайтонга,— ишгина бузилса бир нав, жонинг хавф остида қолади, бола!»

У бутун кучу иродасини тиззаларига тўплаб, орқасига қайрилди, ўзича кескин бурилиб, бу ердан тез узоқлашаётгандек, лекин аслида оёқларини зўра судраб борар эди. Бозор қайнаб ётибди, бақириқ-чақириқ; ўғри-тўғри — ҳамма ўз насибасини қидириб, тинмай изғигани изғиган. Бир узун чакмонли, ичидан қат-қат белбоғ танғиган барзанги, шопмўйлов одам ориққина киссавур боланинг қулоғидан тортиб оломон орасидан чиқди. Бола кўкариб кетган, оёқ учиде йўрғалаб борар эди. Оломон қолмай эргашар, ким кимга хайрихоҳ — билиб бўлмасди. Иккаласи яна оломон орасиде кўринмай кетди, лекин киссавур боланинг томирлари тортишган кичкинагина аянчли юзи Маматнинг кўз ўнгиде қолди: қулорни узилиб чиқса, аҳволи нима кечади?

Бозор ҳамон беҳаловат, тинимсиз. Маматнинг гангиган бошига ғазабли ўйлар келиб кетди: ким бошқаради бу ғала-ғовурни, нима қайнатади? Ҳалигиндай барри тош барзангиларми? Соқолига хина қўйган ҳезимкаш дўкандорларми? Улар мунча керилмаса ҳам бўларди: Маматнинг уларни бутун бозор-мозори билан сотиб олишга кучи етади! Лекин у ҳам беором, бозор оралаб изғиб юрибди-ку? Қандай ўт қайнатяпти бу бозорни, одамларни изғитиб қўйган ким?..

Курак суягининг остида бир нима чўрдай жизиллаб, боши айланиб кетди. Белбоғдаги зоғора ушогини капалаб оғзига солгани — кеча эрталабмиди? Ё ўтган куними?.. Қаердандир седанали ширмон ҳиди келди. Нон бозоридан чиқиб қолмаса бўлгани, сўраб-сўрамай қўл чўзишдан ўзини тиёлмаслиги мумкин. Ё олло, имонини саломат қил... Кўзига бир нималар кўрина бошлади: қулоғи тағ томиридан узилиб, юзи қора қонга қоришиб ётган киссавур бола... ё бу ўнгидеми?..

Ўзингни ўнглаб ол, Мамат, йиқилиб қоласан. Унда иш чатоқ...

У энди кийим-кечагини бозорга солиш учун ёймачилар

томонга юрди. Бу фикр қачон ақлига келди — ўзи ҳам билмайди. Майли, гап унда эмас. Хўш... Чориққа-ку ҳеч ким қайрилиб ҳам қарамайди, албатта. Гилам дўппини ҳам яғир босган, харидор жирканиб бурнини жийирса керак. Эғнидаги мурсак-чи? Ҳа, мана шу раҳматли момосидан қолган кулранг мурсак жонига оро киради. Уни ечганида ёқалари тердан ҳилвираган йиртиқ кўйлақдан елка суяқлари чиқиб қолдию, лекин нима қилсин, бошқа илож йўқ. Ёймачилар қаторидан кафтдек бўш жой топиб, хуржунига ўтирди, мурсакни олдига ёйди:

— Кеп қолинг! Яп-янги...

Овози чиқдими-йўқми, ёки бозор суронига кўмилиб кетдими — билмайди. Унинг эсини огдирган нарса яна овқат ҳиди эди. Бу сафар мурчланган, тухум дўлмали йўтангза, қиймали лағмон ҳиди келди. Қараса — ёймачиларнинг илон изи бўлиб кетган эгри-бугри сафлари лағмонпазлигининг муюшига келиб кескин қайрилган экан. Мамат шу ердаги одамлар ўтиб турадиган бўш жойга ўтириб қолибди. Нарироқда кўн пешгирли ёшгина уйғур йигит қулочкашлаб лағмон чўзар эди. Орқасида катта қозон сезиларсезилмас буғланиб биқирлайди...

«Қочиш керак...» деган фикр келди Маматнинг кўнглига. Лекин ўрнидан туролмас, нимадир сеҳрлаб қўйгандай, тепасидан оғир босиб турарди... Бу маҳал унинг рўпарасида юзлари ўчоқ оловида қизарган ҳалиги уйғур йигит пайдо бўлди. Мурсакни икки қўллаб олиб, эгнига тортиб чамалади. Унинг кўкраги кенг эди, заифона мурсак кўксининг ярмини ҳам қопламаганини кўрган Маматнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Ситилиб кетибди...— деди йигит, лекин мурсакни ҳамон қўлдан қўймай, ниманидир чоғлар эди.— Нач пул?

Маматнинг сўник кўзида умид йилтиллади.

— Менга пул керак эмас, охун ака,— деди у,— мусофирман, белбоғимга тўртта нон қистирсангиз бўлгани...

Тўртта... нега тўртта? Яна тўрт кунлик йўлни мўлжал олдимми? Ҳай, оз бўлса оздир. Лекин кўп сўрамади чоғи: «охун» кетмади, чўчимади ҳам, қайтага нима учундир Маматга қараб илжайди:

— Юр-чи...

Маматни лағмонхонага етаклаб кириб, сўрига ўтқизди. Бирпасдан кейин, буғланиб, аломат ҳид бурқиб турган бир коса лағмонни олдига олиб келиб қўйди.

— Биз нон ёпмаймиз, шуниси еб ол.

Ширин ҳидлар бутун вужудини бўшаштирган Мамат ўзини йўқотаётган эди, «охун»нинг гапи қулоғига кирганда бир талпиндию, эътирозини айтолмади: икки қўли би-

дан сопол косанинг иссиқ ёноқларидан маҳкам ушлаб қўйган эди, энди уни қўйвориш қийин.

Момонинг мурсаги «охун» йигитнинг қўлида кетди. Эртасини унутган Мамат очкўзлик билан косага ёпишди..

9. ТУШ

Қорин тўйгандан кейин Мамат бозордан чиқди. Бозордан чиқдию, шаҳардан чиқиб, кетолмади. Номаълум йўл учун белбоғда ҳеч бўлмаса яримта нон бўлиши керак. Бунинг устига қош қорайиб қолган эди.

Бозорнинг ғала-ғовуридан кейин кимсасиз теракзор кўчадаги намозшом жимлиги Маматнинг елкасидан оғир босиб тушгандай, бирдан бўшаштириб юборди. Кунни билан очлик тетик торттириб юрган эканми, охун йигитнинг мазаги чўзма лағмони бутун вужудини элтиб, маст уйку босиб келди, оёқлари каловланиб, кўзи юмилиб кетаверди. Яланғоч терак шохларида зағчалар қўнолға талашиб ивирсигани элас-элас қулоғига чалинар, боғ кўча эканми — одам шарпаси сезилмас эди. Мамат қоронғида ҳазон уюмига қоқилди-ю, кўнглидагидек юмшоққина юз тубан тушди. Гавдасини кўтариб оёққа туришга ҳам, катта кўча йўлкасида ётиб қолишнинг хавф-хатарини ўйлаб ўтиришга ҳам қурби етмади. Хуржунни қучоқлаб, илиқ сувга шўнғигандай пинакка кетди, жони ором оғушида, ўзи шивирлар эди жиндаккина... мен биламан — мумкин эмас, лекин озгина, қиттаккина...

Унинг «жиндаккина»си саҳаргача давом этди. Узоқдан сўфининг овози эшитилганда, ич-ичидан қалтираб ўрғидан турди. Қараса, ҳазон уюмларини қиров қоплаган, атрофида нотаниш шаҳар мудраб ётар эди. Тиши тишига тегмай қалтираётган Мамат эгнидан сарғиш, нам терак япроқларини қоқиб, қуш уясидай, чуқурча бўлиб қолган иссиқ ўрнига маъюс жилмайиб боқди-да, хуржунни елкалаб, юриб кетди. Энди эгнида иссиқ мурсак йўқ эди, эвазига келган бир коса лағмон ичдан иситиб уни тунги совуқдан асради. Лекин у ҳам бу совуқ кечада аллақачон юқиб кетганга ўхшайди. Эртага-чи? Мана биринчи қиров ҳам тушибди. Энди нима бўлса ҳам поездга етиб олиши шарт. Унинг ўтхонаси бўлади дейишади, иссиқ бўлса эҳтимол. Шунинг учун шу атрофда бир илож қилиб иккита нон топиб, истанса қайдасан, деб тезроқ жўнаб қолиш керак.

Теракзор кўча анча узун экан, гузарга чиққунча Маматнинг қалтироғи қолди, исиб кетди. Ариқда юз қўлини

чайиб, тўрт томонга қараб кетган, онда-сонда одам кўри-
ниб қолган чанг йўлларга аланглади. У бошида яланғоч
қирлар, тепаликлар кўриниб турган олчазор кўчага кирди.
Эшиклар ҳали ёпиқ эди. Мамат бирининг тирқишидан
мўралаб, бирига аста қулоқ осиб, чертгани юраги дов
бермай, анчагача тентиради. Ким билади, бу ҳовлиларда
шунчаки аҳволингги айтсанг, битта нонини аямайдиган
яхши кишилар ҳам бордир балки. Лекин одамни билиб
бўлмайди-да...

Бир эски, оғир, ўймакор эшикни таваккал қилиб қоқ-
ди. Узига тўқ хонадонга ўхшайди, балки шундан ёруғлиқ
чиқар. Ичкаридан аввал кўксовдек йўтал, кейин «ҳозир»
деган беҳафсала товуш эшитилди.

— Ака, дастёр керак эмасми? Утин-чўп териб кела-
ман...— деди Мамат.

Дарвозахонада елкасига пахтали тўн ташлаган, жун-
дор кўкраги очиқ, гўлабирдай, иштончанг, бадқовоқ бир
одам кўриндию, индамай, оғир эшикни тарақлатиб ёпти.

Мамат тезлаб кетди. Бунақасидан узоқроқ бўлгани
маъқул. Доми ризқ, дейдилар, қўлга тушиб ўтириши бор.
Агар бахтинг кож келса, атала дандон синдираар. Ҳушёр-
ликни бой берма, Мамат.

Кўчанинг у бошида яна бир эшикни қоқди.

— Дастёр керак эмасми? Утин-чўп териб келай?

Ичкаридан овоз чиқмади. Пахсаси нураб кетган экан,
ночоргина ҳовли кўриниб турибди, ҳеч ким йўқ.

Шу пайт кўчанинг нариги бетидан товуш келди:

— Ҳой, бола!

Қараса, худди раҳматли момосига ўхшаб, эски бах-
мал камзул кийган кампир рўмолининг учи билан даҳани-
ни тўсиб, имлаб турибди. Мамат дарров кўчани кесиб ўт-
ди.

— Во-ой, ушоққина экансан, болам...— деди кампир
ушга ачингандай тикилиб.

— Нима эди, хола?

— Дастёр керакми, деганинга... кундаков керак эди.

— Кавлаймиз, хола! Теракникими?

— Теракники-да, болам, бақатерак эди, қурбинг кел-
мас.

— Келади, хола, келади, қани кўрсатинг!— Мамат
ғайратланиб ҳовлиқиб кетди: момосига ўхшаган бу кам-
пирнинг овозидан дилига иссиқ югуриб қолган эди.

Кампир унинг қўлидан келишига ишонмади-ю, лекин
боланинг чин кўнгилдан чираниши ёқди. Жилмайиб, ичка-
рига бошлади, ҳовли этагидаги иккита катта кундани кўр-
сатди.

— Бошлаймиз,— деди Мамат хуржунни ариқ ёқасига эхтиётлаб қўйиб.

— Бошлайқол, борака топкур,— деди кампир яна жилайиб. У билар эдики, бақатеракнинг томирини топиш учун супадек жойни кавлаш керак, болага бу камида уч кунлик иш. «Бошлайқол, болам», деди. Кампир ногирон набираси билан ёлғиз ўтирар экан, ҳовлида бир тирий жон қимирлаб туриши унинг учун жуда муҳим эди чоғи.

— Кетмон билан болта... ана қазноқда, болам,— деди да, ўзи айвонга ўтиб кетди.

Бир уй, бир айвонли жой анча ночор, хонадонда эркак йўқлиги нураб тушган бўғотлару, ўт босган ариқларданок билиниб турар эди. Кампир набираси билан ниманидир қувониб гаплашар, ўчоқ бошида тинмай ивирсир эди. Набираси жуда ёш бола эканми, овози ингичка, заиф эшитилди.

— Заррагул, сени ҳозир айвонга олиб чиқиб қўяман. ақангни ишини томоша қилиб ўтирасан,— деди кампир.

«Заррагул...» Қиз бола экан-да. Қасалми, нима бало? Унинг «ака»си чориқнинг «орзи»ни каноп билан боғлаб олиб, ишни бошлаб юборди. Қиров кўтарилган, ер намчил, юмшоқ эди. Мамат бирпасда анча тупроқни ағдариб қўйди. Бақатеракнинг тарвақайлаган илдизлари ҳали анча чуқур бўлса ҳам, иш юришиб кетганидан хурсанд эди.

Тушлиқда кампир бир коса гўжа иситиб чиқди. Мамат ишчан қиёфада қўлларини чайиб, айвонга ўтди. Кунгай бурчакда оёқларини кўрпачага ўраб Заррагул ҳам ўтирар эди. Лабида сариқ жездан чанқовуз, ҳазин бир куйни эринмай, қайта-қайта машқ қиларди. У унча «ёш бола» эмас 12—13 ларга кирган қизча экан, фақат овози шунақа заиф, бетобликдан бўлса керак:

— Қайси худо ярлақаннинг жигарисан, болам?— сўради кампир Маматдан, сал нарироқда устунга суянганча чўккалаб ўтириб. У бармоғини дунжигга тираб, Маматнинг эркакларча иштаҳа билан овқат ейишига ҳавас билан тикилар эди.— Кимни қора тортиб бу ерларда юрибсан?

Кампирнинг мушфиқлиги овозидан сезилиб турар эди. Ҳамма вақт бундай саволлардан таҳликага тушиб юрадиган Мамат бу гал хуржундаги қутидан бўлак ҳамма нарсани, ҳамма воқеаларни қисқача сўзлаб берди. Косани ялаб ўрнидан турди ҳамки, унга меҳри тушиб қолган кампир ҳамон гапга тутарди.

— У етимхона деганинг сенга асқотармикан, болам...

— Ҳой, пешонангни худо очсин.

Кечгача Мамат кундани анча очиб қўйди. Эртага ўқ то-

мирларини ҳам топиб қирқса, ағдаради, худо хоҳласа. Лекин аъзон бадани шундоқ зирқираб оғрир эдики, қаерда ётиб ухлаб қолганини ҳам эслолмайди. Эрталаб қараса, эчки боғланган бостирма тагидаги хашак орасида хуржунини қучоқлаганча иссиққина бўлиб ётибди, тепасида эса пақир ушлаган кампир жилмайиб турибди.

— Жой солиб берай десам, ётиб қолган экансан, уйғотмадим. Чарчабсан, болам. Яхши ётиб турдингми?

— Жуда яхши ухладим, хола, қуллуқ.

Мамат ёнидаги хуржунга ҳайрон: уни қачон олиб келиб бош остига солганини эслолмайди: бу фалокатни қучоқлаб ётиш унга ғайриихтиёрий бир одат бўлиб қолди чоғи. Мамат ўзича жилмайиб қўйди. Бу ерда хавотирланмаса ҳам бўлади, жони тинч. Кампир ҳам содда, унга кундани кавлаб чиқаришдан ҳам кўра, Маматнинг ўзи билан гаплашиб ўтириш қизиқроққа ўхшайди. Ҳали ишнинг тайини йўқ, эчки сутидан ширчай қилиб нонуштага чақирди. Заррагул кечаги жойда офтобда қизиниб ўтирарди.

— Сизни кетиб қолдилар деб қўрққан эдим,— деди у ёш боланикидай ингичка овози билан. Мамат ялт этиб қаради: «Қўрққан эдим!» Нега қўрқади? У қизчанинг рангпар, нозик юзига тикилиб боқди. Қизча ингичка қора қошларини баланд кўтариб кулимсиради.

— Кундани ағдармасдан кетмайман, Заррагул,— деди Мамат.

— Ундан кейин-чи?

Қизчанинг овозида ҳазин ёлбориш оҳанги бор эди. Мамат нима дейишини билмай, ҳайрон бўлиб қолди.

— Ундан кейин ҳам кетмайман, Заррагул, сен билан гаплашиб ўтираман...— деди бошқа жавоб тополмаганидан.

Кунда бугун ҳам ағдарилмаса уят бўлар, деб Мамат тушликка бормади. Атрофида қизғиш тупроқ уюми, белдан келиб қолган эди.

Шомда уст-бошини қоқиб айвонга ўтса, Заррагул йиғлагудай бўлиб ўтирибди. Қизчани эрталаб ортиқча умидвор қилиб қўйган экан, қаттиқ ичкибди кутавериб.

— Заррагул, нега кириб ётмадинг?

— Ётмайман, гаплашиб ўтираман дегансиз.

Унинг зардали овозидан Мамат ғалати бўлиб кетди. Қўлидан ушлаб, сочини сийпаб юпатгиси келди. «Қичкинагинам... Шундай бир синглим бўлсайди...» деди ичида ўқиб.

— Заррагул, қаеринг оғрийди?

— Оёғим. Кўкламда тузалади. Табиб амаки айтганлар.

Кўкламда шундай ўт ўсар экан қирда. Дори ўт. Бувим уни топиб келадилар, иннайкейин...

Бу ҳам ҳамма қизчалардай қақилдоқ экан, тўхтатиб бўлмайди-я. Мамат қизнинг чиройли чимирилган қошларига қараб, меҳр билан жилмайди.

— Иннайкейин... сиз кетиб қолмайсизми?

— Мен ўша баҳорда, сен опоқ бўлганингда яна қайтиб келаман, Заррагул...

— Алдоқчисиз...

Кампир келиб суҳбатни бўлди.

— Ҳай, қиз ўлмагур, аканга унақа дема, ўргилай болам. Юр, жойингни солганман,— деб Заррагулни кўрпачаси билан даст кўтариб олиб кириб кетди.

Мамат ҳайрон эди: пардай енгил экан, бечорагина. Ҳадди сизса, Мамат уни қўлида кўтариб юриб, тузатиб оларди. Ширин овози қулоғида, яна аллақандай дардли, бегуноҳ поклик жозибаси кўксида қолди.

— Сенга шу айвонга жой қилдим, болам,— деди кампир чиқиб.— Кеча огилхонада ётиб қолиб зап уялтирдинг...— у Маматнинг юз-кўзида ғуссали хаёлчанликни пайқаб, ёнига келиб ўтирди. Устунга осиглик лампа-чироғ айвонни хира ёритиб, чирсиллаб ёнар эди.

— Мушкулинг бўлса, айт, болам...— деди кампир секин.— Сенга меҳримиз тушиб қолди. Кўнглингда бир дард бор, сезиб турибман.

— Йўқ, хола...

— Уша етимхонангга ҳам оёғинг тортмаётганга ўхшайди.

— Нимага, хола...

— Сен ҳам етим экансан, биз ҳам етим... Қола қол. Онанг ўрнида она бўлай. Мана, ҳовли-жой сеники. Заррагул ҳам сиҳат топиб кетар... ҳадемай катта бўлади. Кўнглинг бўлса уйлаб қўяй. Яхши қиз Заррагул, эсли.

— Ҳа,— деб юборди Мамат беихтиёр. Лекин кейин дарров ҳушини йиғиб, қўл силтади, орқароққа силжиб ўтирди,— йўқ, йўғ-е, хола, нималар деяпсиз...

— Яхши йигитча экансан...

— Йўқ, сиз мени билмайсиз, хола, мен...

— Ёқмадик сенга...— деди кампир ва жим қолди. Мамат ҳам жим эди. Лекин фақат юзаки, ичида эса — ғалаён. Дам ўзини сўқади: бир коса гўжага кунда кавлаб, балога қолиб ўтирмаса ҳали! Дам яна бўшашади: «Ёқмадик...» Жуда ёқдинглар, холажон, ёққанда қандай! Ёқдинглар-у, қани энди қола олса! Ҳозир муруватпешалик кетмайди-да унга. У ҳозир хуржундаги қутининг қули!

Кампир қашшоққина дастурхонни йиғиштириб, туриб кетди.

— Нон-насиб, болам. Паловига қарздормиз, — деди йиғи товушида. Кейин чироқни пуфлаб ўчирди. Унинг овози қаровсиз ҳовлига чўккан шу кузги тундек ҳазин эди. Мамат энани хафа қилганига юраги ачишиб, наматга ўзини ташлади. Салим чорванинг қутисини лаънатлаб, анчагача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, тўлғаниб ётди. Заррагул аста чанқовуз чалар эди. Чанқовузнинг заиф, мунгли овози узоқларда қўй-қўзиларнинг маърашига қўшилиб кетди. Маматнинг кўзи чалинган эди.

...Тушида карнай-сурнай, ажойиб маросимда юрганмишу, негадир бели зирқираб огрирмиш. Кейин, билса, ўша қутиданмиш. Ўша юк огритаётган экан. Бор-э, деб қутипутиси билан сотиб, кампир энанинг бўғотларини шуватиб, ёнига қўша-қўша уй-айвонлар солдириб, кунданинг ўрнини гулзор қилибди. Чунки, бу унинг тўйи эмиш. Заррагулга уйланаётган экан. Кампир бирам хурсанд, бирам хурсанд.

— Момо, мурсагингиз қани? — дермиш Мамат нуқул. Бу чиндан ҳам унинг момоси эмиш.

— Мен шу ерда қолдим, мен ўғлингиз бўламан, ҳамма тиллаларимни сарфлаб, Заррагул билан иккингни бахтли қиламан, хола, йиғламанг! — дермиш Мамат. Кампир ҳамон йиғлармиш.

Мамат саҳарда кўзини очса, нарироқда кампир ҳақиқатан ҳам йиғлаб ўтирган экан. Лекин Мамат унга қараб илжайди. Ажабо, мунақаси фақат тушда бўлиши мумкин. Мамат нимадандир хавотир олиб, бош остидаги қутини пайпаслаб кўрди. Тур, бандан рофил! Тезроқ жўнаб қолиш керак.

Кампир унинг ивирсиганини пайқаб, ёнига келди:

— Нима берсам рози бўласан, болам?

— Иккита нон, хола. Йўлга иккитагина нон, кейин оқ фотиҳа беринг.

— Иккита?

— Ҳа, едим-ичдим, яхши гапингизни эшитдим. Худо қувват берсин, неварангизнинг бахтини кўринг.

Кампир ўйлаб туриб, ичкарига кирди. Заррагулни уйғотиб қўймаслик учун, оёқ учида қайтиб чиқди. Қўлида тўртта нон, ўлиб кетган ўғлидан — Заррагулнинг отасидан қолган сурп яхтак, белбоғ, эски этик...

— Жанда бўлса ҳам, ганда бўлмасин, деганлар. Қийиб ол, куз салқин келяпти...

Маматнинг кўнгли тўлишиб кетди-ю, билдирмади. Яхтак узунроқ экан, лекин белбоққа тортиброқ кийилса би-

линмайди. Этик... эркакка этикнинг катта-кичиги бўлмайди. Аммо нонни иккита дедими иккита! Тамом! Ортигини олмайди.

Қампир бу бегона етимчани кўксига босиб, пешанасидан ўпгиси келди-ю, «ясаниб» олган Мамат ўзи билан банд эди. Эна чўккалаб дуо қилиб, фотиҳа берди.

— Омон бўлсак кўришармиз, мен Заррагулни кўргани келаман, хола. Йиғламанг.

Хола сассиз йиғлаганча орқасидан термулиб қолди.

10. «МАСТРАПЛАР»

Мамат бирпасда қир ошиб, дала йўлига чиқиб олди. Узоқда уфқ бўзариб, куз офтобининг совуқ мис баркаши кўринди. Лекин ҳали тиккага келса иситиворади — ҳавонинг тозалигидан, тут қаторларига илиниб қолган мезон толаларидан билиниб турибди. Мамат бундай эрталарни кўп кўрган: қиров, софлик, мезон ипаги — ҳамма вақт куннинг баракали бўлишидан нишона.

У бугун анча йўл босишни мўлжаллади. Қорин тўқ, оёқ бут, дам олиб олган; белбоғда, шукур, нон бор, кун яхши. Энг муҳими — ниманидир енгиб ўтгандай, ўзидан мамнун, руҳи енгил. Энди буёғига ҳам омад панд бермаса бўлгани. Омаддан умид узмагин-у, лекин ўзинг ҳам бўш келма, деганлар. Бундан буён қишлоқлардан, катта йўллардан четлаброқ юриш керак. Одамлар яхши-ю, лекин унча киришиб кетишнинг хосияти йўқ ҳозир. Вақти келиб Мамат ҳам ажойиб дўстлар орттирар, дуч келган билан эл бўлиб, тўйгунча чақчақлашар, Симда уни ўзига ўхшаган уч юзта оч-юпун етим-есир кутиб турибди. Улар Маматни бошларига кўтаришади, ўзлари билан бирга ўқишга олиб қолишади, чунки Мамат уларга нажот элтаяпти.

Кун билан ёлғиз йўл юриб, роса ўй сурди. Қишлоқларга кирмади, дала-қирда сўқма йўллардан юриб, хушбўй бедапояларни ёқалаб ўтди, ўтлоқларда ювош тойчоқларнинг ёлини силади, муздек булоқ сувларига нон ботириб еди, сарғайган тутзорларда ўгириб, пайтавасини қайта ўради, нафасини ростлади, кимсасиз бир чакалакзорда жиндек мизғиб ҳам олди. Лекин одамсиз қийин экан, юриб чарчамадию, бир оғиз гап қотадиган кимса бўлмаганидан сиқилиб, руҳи толиқиб кетди. Шунинг учун, қош қорайганда узоқдаги қир этагида милтиллаб кўринган ўт юрагини ҳовлиқтириб юборди. Бу — подачи болаларнинг гулхани. Мамат буни ўзигагина маълум бўлган қандайдир бедгилардан сезиб-таниб турибди. Қировли майсани қиртишлаган от гижинг бўлади, сирти диркиллаб туради, де-

ган ақида бор ишқибоз уюрчиларда. Шунинг учун одатда пода қайтгандан кейин ўсмирлар бунақа жойларда йилқи тушовлаб гулхан ёқишади, қўрга думбул кўмиб, бия сути ичиб олиб, бўридан, қизлардан гап очишади, гоҳо далада ётиб ҳам қолишади. Гулхан атрофидаги бундай кечаларнинг гаштини яхши билган Мамат ўзини тиёлмай, узоқдан бўлса ҳам бир кўрай деб, ўша томон юрди.

Борса, чиндан ҳам шундай — гулхан чирсиллаб ёниб ётибди, тун қўйнида тушовланган отларнинг шарпаси эшитилади, лекин ўсмирлар иккитагина: жиддий юзларида гулхан шуъласи ўйнайди, бири чўккалаганча гулхан чўғида тикилиб ўтирибди, бири ёнбошлаб олган. Бия сути ҳам йўқ, гап ҳам қизлар ҳақида эмас...

Меҳмон билан танишгандан кейин, яқинроқдаги чопиб ташланган кузги томорқадан қизилча топиб келиб кулга кўмишди. Яхши болалар экан. Ёнбошлаб ётгани (қизилча ковлаб келган ҳам ўша) шалпангқулоқ, юзига бўжама тошган, хунук бўлса ҳам эсли, оғир. Этаги судралиб юрган эски чопонини Маматга ҳам етадиган қилиб ёйиб солди. Наригиси жуда ориқ, ёши кичикроқ бўлса ҳам феъли тез, баджаҳл бола эди. Маматнинг қаёққа кетаётганини билибоқ, заҳарханда қилди:

— Поезга эмиш... Поезни куйиб кетганини эшитмаган-мисан? Яхшиси — орқанга қайт, бола.

— Поезд эмас, истанса ёнган, — деди каттаси. — Поезд темирдан бўлади, темир ёнармиди?

— Уч кечаю уч кундуз ёнган, тутуни Ушгача етган дейишади.

— Вагон ёнган, истанса ёнган, билдингми? Темир ёнмайди. Поезднинг изи ҳам темирдан, ўзим кўрганман. Бо-равер, оғайни, насибанг ўша ерларга сочилган бўлса, бир бало қилиб етиб оласан. Фақат кечаси кўчада юрма, Жаллоботта кечаси юрганларни тутиб олиб кетяпти экан.

— Нима, босмачи борми?

— Босмачи эмас, мастраплар*.

— Улар қанақа?

— Ҳаммаси бир гўр! — деди баджаҳл бола.

— Булар казак соллотлар, — деб тушунтирди каттаси, — яхши кийинган, отлиқ, «Здрас-пажалиска» қилади. Лекин болаларни найзага олишар экан. Холдор холани қизил аскарнинг онаси деб эмчагини кесишган... Улиб кетди шўрлик.

* Оқ гвардиячи офицер Монстров бошчилигидаги «Дехқонлар армияси» деб аталган аксилинқилобий кулак-казаклар қўшини бу жойларда Мадаминбек билан бирга иш кўрган.

— Сен кўрганмисан?— деб сўради Мамат.

— Бизнинг қишлоққа келишганда, қизиллар бир тир-қиратган эди уларни. Яна келишаётганмиш.

— Энди нима қиласизлар?

— Бувим уйда ўтираверади, қариб қолган, мен дўноним билан қирнинг орқасида... Мастраплар гумдон бўлгунча куним ўтар... Лекин мана бу Эргашга қийин. Дада-си қизил гвардияга ёзилиб кетган. Энди ойиси билан буни яшириш керак, шунинг хаёлини қилиб ўтирибмиз. Сен келган томонлар тинчми?

— Тинч, тинч! Эргашни ойиси билан ўшаққа юборинглар. Мен бир ҳовлида кундаковлик қилдим, ўша ер...— Мамат кампир энанинг ҳовлисини қандай топиб боришни узоқ тушунтирди. Кейин Эргашга зимдан қараб қўйди: «Заррагулга кўз олайтирмасмикин?..»

Бу маҳал кулга кўмилган қизилча ҳам юмшаб қолган эди. Эргаш пичоқ билан пўстини артиб, ўртадаги чипта қоп устига тилим-тилим қилиб териб қўйди, қип-қизариб кетган бармоқларининг учини бир-бир ялагач, пичоғини ҳам қопга артиб қинига солди. Бундай ишни биринчи марта қилаётгани йўқ чоғи. Унинг деҳқонча устамонлигига ҳавас билан қараб турган Мамат ҳам қийиғидан битта нон олиб саҳийлик билан ушатди. Улар бир-бирларига жуда ёққан эдилар. Жимликда тамадди қилишди.

Гулхан биқсиб қолган, нарироқда отларнинг пишқириши эшитилар, Маматни ваҳимали ўйлар босганидан, чала пишган қизилча оғзида маза-матрасиз туюлар, иштаҳасиз чайнаб, хаёл сурар эди.

Болалар қўри ўчган гулхан атрофига чўзилиб уйқуга ҳам кетишди, Маматга ҳаловат қайтиб келмади. Бу йигит-чалар жойини топар, иккаласи ҳам эсликкинага ўхшайди, режаларини олдиндан ўйлаб қўйишибди; лекин Маматнинг танлайдиган йўли йўқ. У орқага ҳам қайтолмайди. Таваккал қилиб, лекин энди ўн бор эҳтиёткорлик билан олдинга силжиши керак.

Шунинг учун пайтавасини гулхан тафтида сал иситиб қайта ўради-да, этикни тозалаб кийиб, кечасиги қировда оғирлашиб қолган хуржунни яна елкасига ташлаганча, тонг қоронғисида аста йўлга тушди.

Хайр, яхши болалар, раҳмат. Омадларинг келсин.

Мамат қишлоққа кирмаслик учун айлана йўлдан, мол-пода сўқмоқларидан юрди. Сўқмоқ жуварипоя билан жарлик орасидан пастлаб борарди, кўз қоронғуликка энди ўрганганда узоқда уфқ бўзара бошлади. Мамат арава йўлига чиқди, тўпикдан келадиган чангни тунги шабнам ҳам босолмаган эди, тўзон димоққа урди.

Кўп ўтмай олис-олислардаги гужут дарахтлар, яккам-дуккам чайлалар, қўрғонлар қорайиб кўзга ташланди. Қуёш кўтарилганда узоқдаги катта йўлдан аллақандай отлиқлар йўртиб ўтди, Мамат уларнинг изидан кўтарилган оғир чанг булутига хавотир билан тикилиб қолди. Қаёқлардандир куюк иси келарди. Одатда кигиз ўтовга ўт тушса, ёки оғилхона ёнса, шундай ҳид таралади. Шубҳасиз, олдинда шаҳарчами ёки катта қишлоқ бор эди. Унинг ким қўлида эканлиги номаълум. Айланиб ўтиш йўлини эса яқинроқ боргандагина аниқлаш мумкин.

Чиндан ҳам, қуёш оққанда Мамат чиқиб борган тепаликдан шаҳарчанинг узоқ-узоқларга ёйилиб, уфққа туташиб кетган чегаралари кўринди. Бунга айланиб ўтиш учун бутунлай бошқа томонга, ҳатто, аввал орқага қайтиш керак эди. Шаҳарча қандайдир яланғоч, дов-дарахтсиз, бир қаватли уйлар бетартиб, сийрак жойлашган, кимсасиз кўчаю майдонларнинг эса офтобда чанги чиқиб ётибди. Мамат томорқалар оралаб, чекка кўчалардан бирига чиқди. Мана жимжит, қаровсиз гузар, икки акас соясида ҳазони супурилмаган пачоқ сўрилар,, пастда бузуқ тегирмон канорасида бир ариққина тиниқ сув шилдираб оқиб ётибди. Маматнинг шу сувдан ҳовучлаб-ҳовучлаб ичгиси келди-ю, пастликка тушиб ўтирмади — очиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиш маъқул эди. Чунки нарироқдаги тошкўчадан яна бир отлиқ ўтиб кетди. Отнинг тапур-тупури гўё бутун шаҳарни бузгандек эди. Туёқ товуши тинганда Мамат ўзини девол соясига олиб, бошқа кўчага юрди. Юраги бир нимани сезгандай, ваҳима босарди. Жимжитликнинг ваҳимаси ёмон бўлади. Мамат ўзи ҳам билмай, саросимада кўчадан кўчага югура бошлади. Ўзи ёлғизликдан, жимликдан қочаётгандек-у, шарпа сезса, бир товуш эшитса, чўчиб орқага тисарилади, панага писади.

Ўзингни бос, Мамат, бу юришингда оддий ўткинчи ҳам сени кўриб гумонсираб қолиши мумкин!

У ўзини боса тушиб, катта кўчада девол ёқалаб бораркан, олдинда қандайдир овозлар эшитилгандай бўлди. Қизиқ, бу ерда ҳар қандай овоз қутсиз, совуқ эшитилар, баданни жимирлатар эди. Сал нарида, кўндаланг кўчадан яна ҳалиги отлиқ (ўшами, бошқасими?), кетидан бешта казак солдат бир тўда ўпоқ-сўпоқ, ювиқсиз жулдур болаларни олдига солиб ҳайдаб ўтди. Мамат ўзини дарров панага олди. Казаклар... ҳаммаси кўк тасмали шапка кийган, этиклари чанг, белда қайиш камар, «здрас-пажалиска...» Эргаш айтган «мастраплар» — шулар, бу аниқ. Лекин манави шўрлик жулдурвоқилар нима иш қилиб қўйдийкин? Ё ўғри, киссавурларми?..

Ҳар ҳолда, нарироқдан юриш керак. Мамат жинкучаларда изғиб юриб, яйдоқ майдондан чиқиб қолди. Бирдан қулоғига урилган қий-чувдан беихтиёр орқага чекинди. Бироқ майдондан кўзини ололмасди: унинг нариги четидаги баланд девол бўйида ҳалигиндай болалар тирбанд. Саллотлар яна бошқа кўчалардан ҳам тўп-тўп ҳайдаб келиб, катта тўдага қўшар эдилар. Олдилари эса тахта тўсиқ билан айлантириб олинган. Катта-кичик, яланг оёқ, кир-қўтир, жулдур болалар девол бўйлаб гуж бўлиб, ғимирлаб ётар эди. Бутун шаҳардан: бозордан, вайроналардан, ҳаммому кулхоналаридан, хумдонлардан тутиб келишяпти чоғи буларни, бари кўча-кўйда юрган ўғри-тўғри қаровсиз болалар... Ёки етимхонага олишяптими?...

Нима бўлса ҳам, бу манзаранинг Мамат учун хосияти йўқ. Секин гумдон бўлиш керак.

Мамат оёқ учида ён кўчага ўтиб, муюлишга қайрилмоқчи эди, аллақаяқдан эшитилган отлиқлар дупури уни тақатақ тўхтатди. Ёнгинасида пайдо бўлган бирини сезмай қолди. Қараса, жезмўйловли, чиройлигина офицер. У эгар устида туриб эгилганча Маматнинг қулоғидан шундай ушлаб тортдики, офтоб бирдан ўчиб қолгандай, бутун олам қоронғилашиб кетди, зимистонда нимадир «чинг-чинг!» этиб, учқунлар сачради...

II. ҲАММОМ

Офицернинг кўк шапка тагидан бир чаккасига кўпириб чиққан жингалак сочларини, бежирим жез мўйлабини, илжайганда чақнаб кетадиган оппоқ, тоза тишларини худди ёнгинасида кўриб, тамаки ҳиди энқиган нафасини сезиб турибди, оёқлари дам судралиб, дам одимлаб юраяпти... Йўқ, Мамат ҳушини йўқотгани йўқ, мана, кўз ўнги ёришди. Лекин қаёққа олиб кетяпти бу? Бари бир эмасми... қаёққа олиб борса ҳам — иш пачава. Шунча азоб билан шу ерга етиб келганида...

Мамат қулоқнинг оғриғини унутган, аччиқ-аччиқ йирлаб, отнинг оёқлари остида этигини судраб зўрға одимлар, икки қўли, бутун фикри-зикри хуржунда эди. Юлқиниб кўрди — йўқ, бу мастрап ҳазиллашаётгани йўқ, қулоқни томир-помири билан узиб олиб ҳам, қараб ўтираверадиганга ўхшайди. «Болаларни найзага олишаркан... Холдор холанинг эмчагини...» Баджаҳл Эргашнинг тунд башарасини эслади Мамат. Ёнгинасида ғижирлаб кетаётган эгар қайишининг ҳидига кўнгли айнаб, ўқчиди, яна ҳушидан кетиб қолмай туриб бир чора кўриши керак. Қимдир кулар, қимдир бақирар эди. Мамат охирги кучини тўплаб,

офицернинг енгига тирмашиб, ердан сал кўтарилди-да, қулоғидан маҳкам ушлаб кетаётган жундор, сепкилли қўлни жон-жаҳди билан ғарчча тишлади. Шунда жезмўйловнинг чинқирганини эшитди-ю, кейин... от сийдиги анқиб ётган майдон тупроғига узала тушганини билди. Тепасида кулги янгради. Миясига биринчи келган фикр шу бўлди: қулоқ жезмўйловнинг қўлида қолиб кетди-ёв.

Шундан кейинги дақиқадаёқ тамом ҳушёр тортди, чунки хаёлига хуржун келганди. Туриб ўтирди: хайрият, хуржун қучоғида экан. Оғриқдан ҳушини йўқотганда ҳам икки қўллаб бағрига тортади, чамаси. Бир этиги нарироқда ётибди, уст-боши, юз-кўзи чанг, оғзи тўла тупроқ. Атрофига боқса — ҳалиги болалар. Жезмўйлов от устида туриб қаттиқ тепган экан шекилли, болалар тўпланиб турган девол тагигаёқ келиб тушибди. Тупроққа беланган хуржунни қучоқлаганча оёққа турди. Болалар уни қуршаб олишди... Демак, ҳали тириқ, демак ҳали иш тамом пачава эмас. Мамат кўзлари билан ҳалиги офицерни қидирар эди. Тахта тўсиқ орқасида бир неча милтиқли саллотлар юришибди-ю, отлиқлар йўқ, жезмўйлов ҳам кўринмайди. «Ўзи ҳам жон томирини узиб олдим, чамамда...» деб ўйлади Мамат. Энди унутмайдиган бўлди. Лекин Мамат ҳам уни бир умрга эслаб қолади чоғи: чиройли жингалаксоч офицер, сариқ сепкилли қўллар... Тамаки ҳиди эса димоғига ўрнашиб қолиб, ҳали ҳам кўнглини беҳузур қиляпти...

Атрофидаги болалар қиқир-қиқир кулишарди. Мамат уларнинг масхараомуз гапларига эътибор бермади, сўйлоқ тиш, мишиқи, чўтир-қўтир, кир-чир башараларни, йиртиқ-ямоқ, жулдур, юпун кийимларни, латта-путта билан ўраб-чирмалган оёқлар, эски кавуш, пойма-пой чориқлар, ёрилиб кетган товонларни кузатар, буларнинг нега бу ерга тўпланганига, бепарволигига ақли етмасди. Булар ҳаммаси Мамат тенги, ё ундан кичикроқ, лекин жуда кўп, юзтача келар, худди навбат кутгандай девол бўйлаб, тизилишган, бири қалтирар, кичикроқлари сабабсиз йиғлар, кимдир топганини кавшар, кимдир зўрлигини кўрсатар, пишиқроқлари шу ерда ҳам буюм айирбошлар, бири эса девол тагига чоптирар, хуллас, болалигини қилар эди.

— Нима қилардинг олишиб...— деди бошини яра босган бир бола Маматга ачингандай,— ўз фойдангга қиляпти-ку... Ҳаммомга тушасан.

— ...Ҳаммомга? — Маматнинг негадир кўнгли чоғ бўлиб кетди. «Ўзинг ҳаммомбоп экансан. Менга шарт эмас» демоқчи бўлди-ю, ўрни эмас эди. Ҳаммомгина бўлса, ҳеч гап эмас экан-ку?..

— Ҳаммомга навбат турибсизларми?

Болалар кулишарди. Мамат уларнинг нега кулаётганини тушунмади. Шу вақт қирғий бурунли, қасмоқлаб кетган қизил дўппили новча бола келиб:

— Да... Йўлка-палка! — деди Маматга қараб. — Қулоқ супрадай бўлиб кетибди-ю. — Кулганларни бир ўқрайиш билан тинчитди. Мамат қулоғини ушлаб кўрса, ҳақиқатан ҳам, кулчадай бўлиб шишиб кетган экан, қўл теккизиб бўлмайди, оғриғи ҳам энди сезилди.

— Чиндан ҳам фақат ҳаммомми? — деб сўради у новча боладан. Эслироғи шу экан шекилли.

— Қулоғинг қизилчадай бўлиб кетибди? — деди катта кавуш судраб олган кичкина бола ҳам.

— Ҳаммомда бундан баттар қизаради, — деди яна бири.

— Қизил эмас, кўкариб кетибди! — дейишди бир нечтаси бирдан.

Булар орасида соддаю заифлари ҳам, индамас муғамбирлари ҳам, пихини ёрган, дунё кўрган безорилар ҳам бор эди.

— Нега бўлмаса... Нега бўлмаса, соллотлар...

— Мажбур қилмаса, булар умрида бир марта ҳам ювинмайди, — деди новча, ёнидагиларга менсимай қараб. Мамат «Сен-чи, сен жуда тоза бўлсанг, нима қилиб юрибсан булар орасида?» деб сўрамоқчи эди, эҳтиётдан тўхталди. Орада мустақилроғи шу шекилли, муомалани бузиш керак эмас.

— Бу оддий ҳаммом эмас, — деди боши қўтир бола. — Битинг, сирканг, касалинг — бари ўлади.

— Касал?

— Шаҳарда ўлат тарқаганидан хабаринг йўқми? Қаерликсан ўзинг?

— Касални ҳаммомда даволайдими? — Мамат гаранг, эҳтиётсиз гап айтиб қўйишдан ҳам қўрқарди.

— Бу шундай ҳаммомки, аввал сочингни паққос қиради. Уст-бошингни, лаш-лушингни — барини ўтга ташлайди.

— Кийим-бошни-я? Кейин қандай қилиб...

— Ўтга ташламайди, буғда тоблайди.

— Қандай қилиб?

— ... Темир сандиқ ичида.

— Кейин-чи?

— Шу.

Мамат ҳали ҳам унча тушунмади. Бу жулдурвоқиларнинг покизалиги соллотларга нима учун зарур бўлиб қолдйкин?

— Кейин-чи? — деди яна. — Кейин ўз кийимимизни кийиб чиқиб кетаверамизми?

— Тўрт томонинг қибла, йўлка-палка!— деди Новча. Ҳадеб суриштираверганига жаҳли чиқди шекилли. — Дезинфекция дейилади! Карантин! Тушундингми? Шаҳарда тиф бор. Сенинг мана бу йиртиқ яхтагингу, моғор босган хуржунингни деб казак солдатлар тифдан қирилиб кетсинми!? Йўлка-палка!

Э-ҳа... Аҳвол Мамат ўйлаганчалик жўн эмас экан шекилли. Наҳотки шу ерга келиб ҳаммаси тамом бўлса?.. Маматни совуқ тер босиб, ўйлари чувалиб кетди. Хуржунни тагига босиб ерга ўтирди-ю, худди карахт бўлгандай, бир фикрнинг ипини тутолмай, қалтирай бошлади. У ҳали ҳеч қачон бундай қўрққан эмас эди. Шу лаънати қутини деб кўрмаган азоби қолмади. Салим чорва ҳам шунинг дастидан хор бўлган эди-да. На еб бўлса, на ташлаб кетиб бўлса! Епишган бир дарди бедаво. Маматнинг-ку олиб борадиган манзили бор, буни бир умр ўзи билан олиб юрадиганларнинг аҳволи не кечаркин?

— Ҳай, сув бўлиб кетибсан...— деди боши қўтир бола унинг ёнига чўккалаб, сўнг овозини пасайтирди:— Терлама бўлсанг, қалтираганингни билдирма. Саллотлар олиб кетади. Кетганлар қайтиб келмаяпти...

Мамат тетик тортиди. Ҳақиқатан ҳам, бўшашиб, тақдирга тан беришига озгина қолган экан. Ўйлаш керак, ўйлаш керак, наҳотки йўли топилмаса?

У саллотларга қаради, йўқ, бу томон мустаҳкам, соқчилар зич. Ишни бузиб қўйиш мумкин. Орқада девол ҳам баланд, тешик-тирқиш йўқ. Кечаси бўлса экан... Бирдан-бир очиқ йўл ҳаммом томонда эди. Лекин у ерга кириш... қутини ўз қўли билан топшириш деган сўз.

Олти кишидан киргизяпти, ҳали навбат катта, вақт бор. Ўйла, Мамат, каллани ишлат!

Бир киши албатта, ҳеч нарса қилолмайди. Шерик топиш керак. Лекин бу жулдурвақиларнинг қай бирига сир айтиш, қай бирига ишониш мумкин? Бири жонини олдирган, бири муғамбир ўғри, бири мишиқи... Булар билан тил топишга уринишнинг ўзи хавфли. Лекин бошқа йўл борми?

— Менга қара,— деди Мамат ҳалиги болага,— бу... ўзимиз ташлаймизми кийим-бошни... ҳалиги темир сандиққа?

— Сандиқ эмас, камера!— қўтир бошли бола ўрнига Новча жавоб берди:— Дивизиондан олиб келишган. Сени яқин йўлатмайди. Ейдиганинг борми? Нимага кўтариб юрибсан бу хуржунни?

Маматнинг сақлаб қўйган икки тишламгина қотган нони бор эди, хуржун ҳақидаги гапни чалғитиш учун, дарров олиб берди.

— Менга қара, сен ўрисчани қаёқдан биласан?

Новча нонни кирсиллатиб, мақтана кетди:

— Казак соллотлардан ўргандим. Ҳов бирда ҳам келишган эдию, эсингдами? Шаҳар ёнган йили. Ёз эди ўшанда. Битта фельдфебель билан ошна бўлиб олган эдим. Ҳар кун и эрталаб келаман квартирига. Отини менга ишонарди, Миниб бориб, Ўзгансойда чўмилтираман. Йилт-йилт қиладди жонивор! Тўрт ойдан кейин қизиллар келиб, булар жуфтақни ростлаб қолишди.

— Ҳозир қани ўша?..

— Ким?

— Уша... фибил?

— Фельдфебель дегин! Э, ҳозиргилари бошқа-да. Бўлмаса мен бу ерда сенлар билан ўтирармидим, йўлка-палка!— Новча «чирс» этиб туфлаб қўйди.

Йўқ, бу тўғри келмайди, деди ичида Мамат, бу сотади. Отини чўмилтирганмиш, йўлка-палка. У шаҳрингга ўт қўйса-ю, сен унга малайлик қилиб... Тиш орасидан чирсиллатиб туфлашни ҳам ўша фибилдан ўргангандирсан?

Хўш, буларнинг қайси бири билан иш қилиш мумкин?

Мамат болаларга бир-бир разм солар, вақт ўтиб кетаётганини ўйлаб, шошар, бир қарорга келолмас эди. Бу ерга тўпланганларнинг ҳаммаси ориқ-тирриқ, касал, заҳил, оч-юпун болалар. «Шаҳарликлар-да, дала кўрмаган», деб ўйлади Мамат. Унга пишиқроқ, чайир, эслироқ шерик керак эди. Унақаси эса — битта, ўша найнов. Энг муҳими — унинг бўйи керак эди Маматга.

Вақт ўтяпти. Болалар олтита-олтитадан бўлиб кириб кетишяпти ҳаммомга. Саллотлар олазарак, пойлаб, санаб туришибди. Маматга ҳам навбат яқинлашиб қолди. Таваккал қилиш керак.

— Менга қара,— деди шомга борганда Мамат ёнида очликдан мудраб ўтирган Новчага.— Қўрқоқ эмасмисан?

— Нима-нима?— деди Новча керилиб, лекин бир гап борлигини сезиб, эгилди. Мамат овозини пасайтирди:

— Сир сақлашни биласанми?

— Очиқ мазорман! Тупроқ ейми?

— Йўқ, сен ўғрилиқ деб ўйлама. Мана шу хуржунни бу ердан олиб чиқиш керак. Ҳаммомга киргизмасдан.

Новчанинг оғзи очилиб қолди. Ингичка бўйинини чўзиб атрофга аланглади.

— ...Хўш, қандоқ қилиб?

— Мен олдин кираман ҳаммомга. Сен бир иложини қилиб, кирмай турасан. Мен чиққанимдан кейин деволнинг нарёғида қурвақа бўламан. Унгача қош қорайиб қолади.

Қурбақани эшитишинг билан деволдан ошириб отасан. Уқдингми?

Новча буни эшитгандан кейин қошларини чимириб, Маматга, хуржунга шундай разм солиб тикилиб қолдики, Мамат унга ёрилиб хато қилганини дарров англади, вужудига титроқ тушди.

— Бу нима ўзи, йўлка-палка? — деб Новча хуржунга ёпишди. Мамат унинг қўлларини кескин четлатди. Бу ҳаракатдан Новча Маматнинг ўзидан кучлироқ эканини чамалаб, сал паст келди:

— Менга нима наф бу қалтис ишдан?

— Жим... Мана, этик бераман. Эски эмас, чангини артсанг, йилтиллаб кетади.

Этикни кўриб Новчанинг кўзлари мойланди-ю, лекин хуржундаги сир, ютқизиб қўймайманми, деган ўй ором бермас эди унга. Анчагача индамай ўтирди. Нималарни ўйляяпти? Маматни борган сари ваҳима босарди. Жуда қалтис кетди лекин...

— Хўш, Новча? — баландроқ келишга қасд қилди Мамат.

— Нималигини айтмасанг, юрмайман, — деди у ҳам.

Энди орқага қайтишнинг иложи йўқ эди.

— Тилла... — деди Мамат секин.

Новча аввал тиржайиб кулди. «Ғапингга ишонишимга сал қолди, зўр ҳазилкаш экансан, йўлка-палка!» деб, Маматнинг елкасига туртиб, туриб кетди. Лекин бирпасдан кейин қайтиб келиб, Маматнинг жиддийлигини кўргач яна чўккалади.

— Энди ростини айтақол, ниманг бор?

Мамат уни имлаб, қўлини хуржунга тикди-да, узоқ ивирсиб, қутини узоқ тикирлатиб, кейин қирс этиб қопқоғини ёпгач, бармоғига илинган бир нимани хуржун оғзидан Новчага кўрсатди. Лўли зирак йилт этди-ю, йўқолди. Иккаласи ҳам ҳеч нарса кўрмагандек, атрофга қарашди. Навбат кутаётган ипириски болалар пашша қўрар, ошиқ ўйнар, зериккан саллотлар эса тамаки тутатишар, атроф тинч, осойишта эди.

— Хўш? — деди Мамат четга қараб.

— Сенга тилла-ю, менга эски этикми? — деди Новча ҳам четга қараганча.

Яна жимлиқ чўкди. Новча туриб кетмаяпти. Шуниси ҳам Маматнинг ютуғи. Туриб кетса, ўзини қаёққа қўярди? Новча ўтирибди. Илинди.

— Нима дейсан бўлмаса?

— Ушани берасан, — деди Новча.

Йўқ, бу осонликча илинадиганга ўхшамайди. Лекин эн-

қотгандай, ям-яшил қурбақасалла устига ўтириб қолди. Қизиқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам хуржунни пайпаслаб, қутини сал қимирлатиб қўйиш унга туғма бир ҳисдай бўлиб қолган эди. Бироқ бу сафар шунга ҳам улгурмади.

Ҳалиги «давай-давай»чи саллотнинг хирқироқ, палағда товуши эшитилди:

— Стой, долговязый!

— Қўйвор, йўлка-палка!— деган чинқирикдан кейин бир нима «гуп» этиб ерга тушди.

Қарахт бўлиб балчиқ устида ўтирган Мамат бирдан ҳушёр тортиб, хуржунни қучоқлаганча ўрнидан турди-да, ўзини қандайдир қоронғи дарахтзорга ўрди. Қаёққадир пастлаб бораркан, ҳансирагани, оёқ остидаги қуруқ акас кўкакларининг шилдираши узоқларгача эшитилаётгандай эди. Йўл танлашга ҳам қурби келмай, фақат югурар, уни ўз қадамининг даҳшатли товуши қувлаб борар эди. Сал ўтмай, йўли қандайдир жарликка тушиб кетди, қуриб қолган сой ўзани эканми, ҳар қадамда тошга қоқилиб йиқилар, яна туриб югурар эди. У ҳеч нимани ўйлаётгани йўқ, фақат бир нарсани билди: югурибми, судралибми, ишқилиб жони-ҳолича бу ерлардан узоқроққа кетиши керак.

У то шаҳаргача тўхтамай югуришга қасд қилган эди. Аммо бунга ҳоли келмади, бир жойда оёғи қизил жар балчиғига ботди-ю, йиқилиб, ўрнидан туролмай қолди. Бутун оламни унинг қадам товуши тутган эканми, ҳозир атроф жимжит эди. Шунга қулоқ солиб ётиб, миясига ўйлар кела бошлади: қаерда ётибди? Шаҳардан чиқиб кета олдимиз? Дала жой шекилли, шаҳарда бундай сангзор жарликлар бўлмайди. Наҳотки қутулган бўлса? Новча уни бошлайман деб ўзи панд еб қолди, чамаси. Бадтар бўлсин, очофат, деволдан осонгина ошаман деб қўлга тушди. Туядай бўй бергандан, тугмадай ақл берсин, деб шуни айтади-да...

Жиндак нафас ростлагандан кейин, оёқларини базўр суғуриб, қизил балчиққа беланган этигини жуфтлаб, хуржун устидан елкасига ташлади-да, гира-ширада яна пастлаб кетди. Анчадан кейин, тонг ёриша бошладими, жилдираб оққан тоғ жилғаси бўйлаб кетаётганини англади. Жилға уни бир меъёрда шовуллаб оқаётган сой ёқасига олиб чиқди. Заҳқаш соҳилда кўм-кўк майса кеч кузда ҳам сақланиб қолган эди, Мамат буни қизиб кетган товонлари билан сездди. Майсанинг муздек шабнамани тўкиб, сой ёқалаб бораркан, тонг ёруғи салмоқ билан оқаётган сой сувини шундай тиниқ қилиб кўрсатдики, Мамат тун бўйи югуриб чанқаганини энди пайқади, кўксини ерга бериб ётиб, тўйиб-тўйиб ичгиси келди.

Муздек сой суви шундай ширин эдики, Мамат яйлов бу-
лоқларида ҳам бундай сув ичган эмас. Наҳотки, фақат қат-
тиқ ташналикдан бўлса? Йўқ, бу аломат сув, Мамат ичиб
сира тўёлмади, ичган сари ичгиси келиб, ҳордиги чиқиб,
кўз ўнги ёришиб кетди. Қирғоққа кўксини бериб ётибди-ю,
сира бош кўтаргиси келмайди. Сал нарироқда, қирғоқда-
ги қизғиш тошга читтак келиб кўнди. Маматни кўрди-ю,
чўчимади, бир фурсат жойнинг азмойишини олаётгандай,
узун оёқларида тебраниб-тебраниб турди-да, кейин сув
ҳўплаб тумшугини осмонга кўтарди, ютди. Яна шундай
қилди, яна маза қилиб ютди. «Ширин, ширин» деди Ма-
мат қушчага қараб жилмаяркан. Тонг ёришиши билан
унинг кайфияти ҳам кўтарилиб, ҳамма кечирган азоблари-
ни бир зумда унутгандай, читтак кетидан осмонга қараб
қолди. Утириб олди. Осмон ҳам тиниқ, сой суви сингари
кўм-кўк, сокин эди. Фақат кўк гумбаз қаърида нимадир
чинғиллайди, бир разм солса — узоқда тўрғай сайраётган-
дек, бир қулоқ тутса — нарироқда қовоғари учаётгандек.
Лекин Мамат биладикки, куз эртаси бу иккаласининг ҳам
маврuti эмас. Шунчаки, жимликдан қулоғи зинғиллаётган
бўлса керак. Аммо бу — куй эди. Дам ҳазин, дам қувноқ.
Лекин бетиним. Мамат Заррагулни, унинг қамиш барги-
дек қошларини, аллақандай айтилмаган орзудек гоҳ бал-
қиб, гоҳ ёлвориб тургувчи кўзларини эслади. Ва бирдан
англадикки, бу куй унинг лабларидаги чанқовуз куйи эди.
Чанқовуз куйи қулоқларига ўрнашиб қолган экан...

Бир маҳал бу куй ҳам, Маматнинг ўйлари ҳам бирдан
бўлинди: узоқда одам шарпаси кўринди. У сойнинг нари-
ти соҳилидан эшакда келяпти. Чол. Оқ салла, оқ яктак,
оппоқ соқол. Одам зотига кўринмасликка аҳд қилган Ма-
мат негадир ундан қўрқмади, ўзини четга олмади. Қайта-
га, сеҳрлангандек талпиниб, тикилиб қолди. Яйловдаги
кекса чўпонлар ҳазрат Хизир тўғрисида гапиришарди. У
ҳам шундай оппоқ кийимда, оппоқ соқолли бўлармиш, ким-
га дуч келса, ўшанинг кўнглидаги ҳамма орзу-умидлари
ушалармиш, дейишарди. Ҳазрат Хизир шу бўлса-я! Чиндан
ҳам у тонгдек оппоқ...

Маматнинг кўнглига аввал Заррагул келди. Елкасидаги
тиллани эгаларига элтиб топшириб, тавқи лаънатдан қу-
тилса, аввало Заррагулдан хабар олади. Чилвир еочлари-
ни силаб туриб, сеҳрли кўзларига тикилиб, уни яхши кўр-
ганини айтади. Лекин, йўқ, дастлаб Заррагулни энг ях-
ши табибларга кўрсатиши керак. Бунинг учун аввал ўқиб,
ишлаб, пул ҳам обрў топиб, шаҳарликлардай ясаниб ки-
риб бориши керак. Ҳа, шундай қилади, етимхонадагилар,
ўларнинг мураббийлари, балки нўғай муаллим ҳам ўша

ёрдадир, унга албатта ёрдам беришади, ахир ўшалар учун азият чекиб юрибди-ку.

...Лекин сой ёқалаб келаётган Хизир бува эмас эди. Мамат буни аввал унинг эшагидан билди: эшак оқ эмас, қайтага, анча жайдари, рангини билиб бўлмайдиган даражада туллаб кетган, қари, ҳорғин эшак экан. Оппоқ бобойнинг ўзи ҳам, эски кавушини қўлига олиб, яланг оёғини узангига тираганича чух-чухлаб келяпти. Йўқ, Хизир эмас. Лекин шундай бўлса ҳам Маматнинг димоғи чоғ, ёрқин хаёллари ўчмади. Унинг дилига қандайдир сўнмас умид, Заррагулнинг хаёлдаги чеҳраси чироқ ёққан эди.

— Ассалому алайкум, ота!— деди у саҳархез йўловчига.

— Ваалайкум ассалом, ота ўғли, жўлинг ўнгсин!— деди чол нариги соҳилдан эшагини йўртиб ўтаркан.

— Ўт араванинг йўли йироқми?

— Жақин қолди-ғў,— деди бобо,— ҳо-ов Кўгарт кўпригидан ўтганингдан сўгин чапга жур, ота ўғли, тўпгачайин жетасан, иншоолло.

— Қуллуқ... бува...

«Хизир бува» дейишига сал қолди. Ўзи ҳам кулиб қўйди. Хизир бувадан нимаси кам, эзгу хабар бўлса шунчалик бўлади-да: темир йўл яқин! Ҳаммаси ўйлаганидек — ғаламислардан қутилдигина эмас, манзилнинг ҳам нақ ўзидан чиқди.

Оппоқ бобо ўтиб кетганидан кейин, Мамат ҳамма орзулари ушалгандай бемалол ўтириб, яна жимликка қулоқ солди. Кўм-кўк осмон ҳамон «чинг-чинг» қилар эди. Жилмайиб бош чайқаб қўйди Мамат. Этигини тиниқ сувга ювиб сирқитгандан кейин, пайтавани яхшилаб ўраб кийди-да; йўлга тушди.

Чиндан ҳам, Кўгарт кўпригидан ўтиши билан, олисларгача тўлқин-тўлқин бўлиб тизилиб кетган, чангли йўллар тилкалаган тепаликлар оша, узоқдан қадоқ кафтда турган ўйинчоқдай бўлиб темир йўл станцияси кўринди. Мамат озгина юргач, темир йўлга ҳам чиқди. Ростакамми, дегандай, совуқ рельсни негадир икки қўллаб ушлаб кўрди-да, қора мойга беланган шпаллардан ҳатлаб, станция томон тезлаб кетди. Димоғига яна ўша таниш куюк иси урилди. Лекин бу сафар ис қандайдир ёқимли эди, кечадан бери оғзига бир ушоқ нон олмаганини ёдига солди. Очиқ ичини сўра бошлади. Шунинг учунми, ҳеч нарсага қарамай станцияга ҳадиксиз кириб борди. Жимжит, ҳеч кимса йўқ, йўлларда пачоқ қизил вагонлар тартибсиз уймаланиб ётар, ҳаво бузуқ, офтобшувоқдаги ахлат уюмларида кузнинг хира пашшаси ғужғон урарди. Мамат уёққа югу-

риб, буёққа югуриб, йилтироқ соябонли шапка кийган, уст-боши қора мойга беланган бир стрелкачини топди.

— Ут аравага қаерда ўтиради, амаки?

Стрелкачи қорамой тўла пақирини рельсга қўйиб, болага разм солди.

— Поездми? Поезд йўқ. Ана, мастраплардан сўра... ҳамма ёқни ёндирворишди.

Чиндан ҳам, нарироқда ёниб кул бўлган вагонларни, қора қурум босган бинолар, куйиб қовжираган дарахтлар, тутаб ётган эшелонларни энди кўрди. «Мастраплар!» Демак бу ерда ҳам... Мамат ажойиб хаёлларини ҳам, очлик азобини ҳам бирдан унутди, елкасидаги юк яна вужудини ёндира бошлади. Таниш совуқ тер қуйилди баданидан. Атрофга аланглаб боқди-да, бош эгиб орқага қайтди.

— Ҳой, бола!

Мамат қайрилиб қаради. Стрелкачи ўша ҳолатда уни кузатиб турарди.

— Қаёққа борасан ўзи?

— ... Симга, — деди Мамат.

— Сабр қил. Уч-тўрт кунда... балки поезд ҳам бўлиб қолади.

Унинг сал пасайган овозида қандзайдир сир, шу билан бирга яширин бир ишонч, қатъият бор эди.

Демак, уч-тўрт кун... Уч-тўрт кунга Мамат чидади. Бир йўлини қилади. Фақат аввал мана бу худо урган кутини яшириб, шунчаки кўча-кўйда саргардон бўлиб юрган етимча бўлиб олиши керак.

У ёнган-куйган вайроналарни оралаб, пастқам йўлларга, четроққа ўзини урди. Анча юргандан кейин қовжироқ буталар орасидан ўтиб, ёввойи тиканак босган дўнгликлардан чиқди. Ҳавони бирдан булут қоплаб шом тушмасдан оқ кун қоронғилашиб кетди. Мамат дармондан қолаётганини сезар, қуруқ тиканзорларни оралаб, ҳансираганча ҳамон юрар эди. Бир вақт қорайиб турган кўҳна мазорнинг рўпарасидан чиқиб, кўрқиб кетди — қабристон оралаб юрибдими, нима бало?! Қош қорайганда-я?

Ўтириб қолди. Энди нима қилади? Қаёққа боради? Тун чўкяпти, буёқда гўристон, уёқда мастраплар... Шу ерга келиб, қонига ташна бўлиб кетди Мамат. Тиззаларида дармон йўқ. Лекин нима бўлса ҳам бу ердан жўнаб қолиши керак. Гўристонда ухлаб-нетиб қолса, ажина чалиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

У бор кучини йиғиб, қаддини ростлаганда калласига бир фикр келди. Сал нарироқда чўкиб ётган бир қабр устига борди-да, атрофига қараб, жойнинг азмойишини олди, кўҳна мазор билан қабр оралигини қадамлаб ўлчади.

Кейин чўккан қабрнинг оёқ томонини икки қўллаб шоша-пиша очди-да, хуржунни икки буклаб, лахатгами, чўкиб қолган бўшлиққамаи — ичкарироққа тиқиб, устидан тупроқ тортди. Хас-хашак ташлаб қўйди.

Бошини кўтарганида, қош қорайиб қолган эди. «Таваккал!» деди Мамат қабрдан сал нарироқ бориб, атрофни яна бир яхшилаб кузатгач, жойни пухта ёдлаб қолиш керак эди. Яна бир нафас турди. Енгил, ҳам ғалати сезди ўзини. Шунча чиғириқлардан олиб ўтган бу сеҳрли юкдан биринчи марта узоқлашиши эди. Бу фавқулодда кўрқинчли бўлса ҳам, Мамат ўзига таскин беришга уринди: тўрт кун... поезд келгунча туради. Бу ташландиқ гўристонга зор ҳам йўламайди ҳозир.

У пастликка, темир йўл томонга тушиб кетди. Ҳалиги ништаҳали куюк ис ўша томондан келар, Маматни ўзига тортар эди. Станциядан нарироқда ағдарилган вагонлар, темир йўл устида қоп-қора тепаликлар тутаб ётарди. Яқинлашганда Мамат ўша тепаликларда қандайдир шарпалар кўрди. Энди одам зотидан кўрқадиган жойи йўқ, дадилроқ яқинлашди. Тепаликлардан бирига оёқ қўйса иссиқ, тутунидан нон ҳиди келади. Ушлаб қараса — дон, буғдой. Тоғдай-тоғдай буғдой хирмонлари ёниб, аста тутаб ётибди. Мамат, қўллари куйишига қарамай, пайпаслаб, ҳовучидаги иссиқ донни тишлаб кўрди. Куйган бўлса ҳам нон мазасини берарди. Мамат ёпишиб кетди, куймаганларини кавлаб топиб, каппалар, шошиб чайнар эди. Гоҳо оғзига тамом ёнган донлар, кул-кўмир кирса туфлаб ташлар, яна пуфлаб каппалар эди. Худо берди, бундай бўлса Мамат оч қолмайди. Лекин... Лекин бу нимаси? Нега вагон-вагон буғдой ёниб ётибди? Шунча очлар, очликдан шишиб ўлаётганлар бор-ку?! Нўғай муаллимнинг етимхонадагилар ҳақидаги ҳикоялари ёдига тушди. Оғзидаги кул-қурумни туфлаб ташлаб, иссиқ «тепа»дан тушди-да, бекордан бекорга хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Бу нима бўляпти ўзи? Мамат ҳозир ўзининг нимага йиғлаётганини ҳам тушунмай қолди.

— Нимага йиғлаяпсан?

Чўчиб тушган Мамат қайрилиб қараса, қоронғида ўзига ўхшаган жулдур-юпун бола вагон соясиди турибди.

— Буёққа кел, ҳозир ёмғир ёғади.

Унинг ёнига борганида, ҳозиргина йиғлаб турган Мамат пиқирлаб кулиб юборишига сал қолди.

— Ҳай, ажина эмасмисан?

— Ўзинг ажина.

— Башарангни қара, қурумга беланиб кетибсан.

— Ўзинг-чи!

Мамат қўлларига қараса, чиндан ҳам... Бунинг устига, ҳали шошиб кўз ёшини артганида қора қурумни юз-кўзига шуваяган бўлса керак, тупурган тупуги ҳам қоп-қора эди. «Узинг ажина» деганича бор. Кулиб юборди. Бола ҳам кўшилиб кулди. Биргалашиб кулдилар. Мамат, кўнглидан бир гашлик кўтарилгандай, бирдан енгил тортди.

— Ёмғир ёғмайди, юр дон терамиз,— деди у янги та-нишига.

— Юр, бу ерда нима қилиб юрибсан, охирги вагонларда қурумсизи бор, энди ўт оляпти, пишган, лекин ёнмаган. Тандирдаги ноннинг ўзи. Бугун болалар бари ўша ерда.

— Улар кимлар?

— Узимизникилар. Сен қайси стансадансан? Ҳозир бу ерга бошқа стансадан ҳам келишяпти. Уларда ҳам бор экану, керосин ҳиди келаркан. Керосин сепиб ёндиришган. Бизники ўзидан ўзи ёниб ётибди. Ёнгунча тўйиб оламиз, бизга етади.

— Ким ёндирыпти?

— ... Сен қаёқдан келгансан ўзи? — анқайиб қаради бола.— Ким ёндирарди, саллотлар-да! Большевиклар Симга олиб кетмасин деб!

— Махлуқлар!— деди Мамат қурумли қўли билан пешонасини сидириб. Улар тез юриб боришар, ҳаво димиқиб, ёмғир гўё ёғолмай қийналар эди. Охирги вагонга етиб бор-гунларича уфқнинг бир чети ёришиб қолди.

— Ҳа, бизга бир вағони ҳам етарди,— деди бола,— ҳам-масини ёндириб нима қилади, махлуқлар!..— у, кичкина, бўйни ингичка, қорни катта бола, Мамат ёқди шекилли, унга ўхшаб юришга, унга ўхшаб гапиришга уринар эди.

— Махлуқлар!

Охирги вагондан тўкилган бугдой уюми энди бир чет-дан биқсий бошлаган, уни ҳали ўчириш ҳам мумкин эди. Мамат билан унинг шериги яна олтита жулдурвоқи ку-тиб олди. Улар ичида Маматдан каттаси йўқ, ҳаммасининг башараси қурум. Сал очилган уфқ ёғдусида уларни кўз-дан кечириб, Мамат ўзининг катталигини ҳис қилди.

— Нима қилиб турибсанлар!— деди дўқ уриб.— Ей-санлару, ёнишига бамайлихотир қараб тураверасанларми? Одамни ризқи-ку?!

— Биз нима қилардик, барибир ёнади...— деди бир бола.

— Нима қилардик эмиш... Еб кетаверасанми? Ажрат буни ёнаётганидан! Қўлинг билан, оёғинг билан! Таёқ би-лан, тахта билан!

Мамат ўзи бошлаб берди. Хирмоннинг ёнаётган қисмини ҳали ўт олмаган қисмидан ажратиш кераклиги болалар-

га тушунарли эди. Қўл билан, вагондан синдириб келинган тахта билан, эски тунука билан бугдой курай бошладилар. Улар жуда қизиқиб кетишди, қоринлари тўқ, зарурат тушунарли — бақириб-чақириб, кулиб-ҳазиллашиб ишлашар эди.

— Менга қара, Чўтир, зўр экансан, фаросатинг жойида!

— Ёмғир ёлмади-да, бари ўчиб қоларди.

— Ўчган билан энди на тегирмонга, на уруғликга ярайди.

— Эҳ, ҳозир сув бўлсайди!

Мамат қаддини ростлаб, кир енги билан пешанасини энди артмоқчи эди, унинг билагидан кимдир маҳкам ушлади. Бу болалардан эмас, катта одам, кучли қўл. Маматнинг димоғига қандайдир таниш ҳидлар ҳам урилди. Фира-ширада бу қўпол қўлни кўрди: сариқ жун босган сепкилли қўл! Ялт этиб юзига қаради, жингалак сочи шапкасидан тошиб чиққан чиройли офицер ўша жезмўйлов турарди илжайиб. Бурқсиган тамаки ҳиди шу заҳоти Маматнинг кўнглини ағдарди.

13. КУТИЛМАГАН УЧРАШУВЛАР

— Сеники яхши баланчук, ўтир! — деди жезмўйлов скамейкани кўрсатиб. Ўзи тўрдаги шалоқ, исқирт стол ортига ўтиб ўтирди. Бу ер собиқ станция бошлигининг хонаси бўлса керак, деволда йиртилиб, сарғайиб кетган поезд жадвали, синиқ деразаларда занглаган темир панжара, Мамат ўтирган скамейка эса қора мойга беланиб, йилтил-лаб кетган эди.

— Саники зачем бу жерда гулять, а? — билиб олган беш-ўнта ўзбекча, қирғизча сўзни аралаштириб гапирётган чиройли офицер негадир ўзича жуда мамнун, гўё Мамат билан учрашганидан ниҳоятда хушнуд эди. Мамат эса ичидан зил кетиб ўтирибди: наҳотки таниган бўлса? Йўғ-э, атиги бир марта кўрган ахир. Бўлмаса кўчада юрган бир бола нима учун керак бўлиб қолди бу «мастрап»га?

— Саники яхши баланчук... Қайда этот... как его... — у елкасига бир нима ташлагандай ҳаракат қилиб кўрсатди: — хурджум?

Маматнинг юраги шув этиб кетди. Демак хуржунда нима борлигини билади. Қаердан, қандай қилиб? Нима бўлса ҳам, иш пачава. Изидан кузатиб келган бўлмаса

эди. Лекин хуржунни Маматдан сўраяпти-ку, бундан чиқди — қаерда эканини билмайди.

Мамат бу фикрдан дадилланиб кетди: «Овора бўласан, мен шунчаки кўча-кўйда юрган қаровсиз боламан».

— Сиз янглишаяпсиз, амаки, мен сизни танимайман, қанақа хуржун? — деди у тик туриб.

Офицер беозор жилмайди. Чамаси, у қутини қўлга туширганига амин эди.

— Саники хитрий-митрий... — деди яна кулиб. Шапалогини қулоқ қилиб, силкиб кўрсатди: — Қулоқ огриган, саники эшак қулоқ бўлган, помнишь?

— Менинг отим Митрий эмас, мен Маматман.

Офицер яна босиқ кулди.

— Ҳа, Мамат, Мамат! Саники дезинфекция, ҳаммом, посёлок Благовешенск тоже не помнишь? — деди ҳазиллашаётгандай ер остидан кулиб қараб. Демак ўша фалокат босган шаҳарча Благовешенск деган жой экан-да. Таниб қолибди лаънати «мастрап».

— Билмайман, амаки, — деди Мамат.

Офицер яқинроқ келиб енгини шимариб кўрсатди. Унинг жундор билагида Маматнинг тиш излари ҳали битмаган, қўтири яллиғланиб турарди.

— Саники буни-да не помнишь?! Но я помню! Саники калла совсем тешик!

— Билмайман, — деди Мамат ўшанда бу аблаҳнинг қўлини тишлаганига энди пушаймон еб. Лекин энди огир бўлиш, маҳкам туриш керак. Тирикчилик шунақа ўргатар экан одамни, пишитар экан. Маматни энди мана шу «содда»лик ҳолатидан чиқариб бўпти бу талончи. Минг илжайсин, минг товлансин, овора бўлади.

— Слыш, чўтир, где хурджум, давай гапир, маклаш будет! — деди офицер жиддийлашиб.

Мамат ўзидан хафа бўлиб кетди — шу чўтирлиги бир куни бошига етмаса-да. Қаерга борса, лақаб бўлиб чиппа ёпишади. Бу жезмўйлов ҳам шу чўтирлигини эсида сақлаб, шундан таниб қолган. Чўтирлик ҳам бир бало экан — юздан сидириб ташлаб бўлмаса...

— Қанақа хуржун — билмайман.

— Маники биламан! — деб шапалоқ тортиб юборди офицер. Қўли чириб тушсин, тарашадек қаттиқ экан, Маматнинг кўзидан ўт чиқиб кетди. Майли, Мамат бунга чидайди, биринчи тарсаки ейиши эмас. Лекин ҳозир «содда»лигидан қолмаслиги муҳим, шунинг учун бегуноҳ боладек йиғлай бошлади. Офицер ҳам негадир юмшаб, ялинишга тушди.

— Кечир, саники яхши баланчук, маники аҳмоқ... — Ма-

макинги бошини силаб, тамаки ҳиди анқанган ифлос каф-ти билан унинг кўз ёшларини ҳам артди.— Саники сирота, маники санга папашка, яхши папашка бўлади, рубашка, этик янги беради, ақча беради, много-много, шаҳар борасан, конфет, много хўрозқанд нишалда покупай... хўпми? — чиройли жингалак соч офицер Маматнинг олдида тиз чўкди, унинг қора қурум бўлиб кетган жулдур яктагини бармоқлари билан қоқиб, нималарнидир пуфлаб гапирди. Пешанасини жийрар, ширин-ширин сўзлар топишга қийналиб, чучмал ва аянчли илжаяр эди,— истайсан: генералга айтаман, саники солдат бўлади, командир бўлади, тўппонча бор, қилич бор, хайт-два, хайт-два! — у хонанинг чирик тахта полини титратиб тантанали ҳарбий юриш қилиб кўрсатди. Ҳансираб яна Маматнинг ёнига келди:

— Всё будет! Неси хурджум!

— Меники хуржун йўқ, билмайман,— деди Мамат ҳам унинг «тили»га ўтиб.

Жезмўйловнинг тиши гижирлаб кетди. Пешона терини сидириб-сидириб артганча, хонада асабий юрди. Кейин сўниқ деразадан ташқарига қараб қичқирди:

— Рядовой Юхнов!

Бу тсвушдан ташқарида, яланғоч акацияга осиб қўйилган станция қўнғироғи остида солдатлар жонланиб қолди. Қўп ўтмай, бесўнақай солдат кириб, жезмўйловнинг имоси билан, Маматни нўқиб олиб чиқиб кетди.

— Подь голубчик!

Елкасидаги милтиқ оғирлигидан букчайиб қолгандай ҳорғин, ювиқсиз солдат уни олдига солиб, вокзалнинг нарёғидаги деразаси фиштин бинога олиб борди. Қизилга бўялган темир эшигини очганида ичкаридан совуқ зах ҳиди юзга урилди, икки томонга фанер яшиклар қалаб ташланган, цемент полига хашак тўшалган баланд хона эшик ёпилганда зимистондай қоронғи бўлиб кетди. Шифтга яқин жойдаги панжара тўйнуқдан сал ёруғ тушиб турарди холос. Бу — вокзалнинг почта омбори бўлса эҳтимол, эски яшиклардан сўрғуч, елим, сиранч, мумланган каноп ҳиди келиб турибди. Эшикка ташқаридан тамба тушиши билан Мамат ўзининг қаерда эканини тушунди: авахта, мастраплар омборни қамоқхонага айлантиришган, чоғи. Тўғри қилишибди, бундан мосроқ жой топиш қийин: фишк девор, темир эшик, цемент пол, панжара тўйнуқ...

Мамат пайпаслаб бориб, остонадан сал наридаги хашакка ўтирди, хонага яна бир кўз югуртирди. Хўш, «кўчада юрган содда бола» бундай ҳолатда нима қилиши керак? Уша-ўша гўллигича қолиши керак.

Ҳа, қанча қийин бўлса ҳам, ўзгармаслиги шарт. Жезмўйлов энди авахта билан пўписа қиляпти. У ҳеч нарсани билмайди, билолмайди ҳам.

Лекин ҳали у кўп тобланса керак, осонгина қўйвормайди, бу — аниқ. Ҳар нарсага тайёр бўлиши зарур, олтиннинг нуқси кўзларига уриб қолибди, дам айёр ялтиллайди, дам даҳшатдан қизаради. Ҳеч нарсадан тап тортмайдиганга ўхшайди.

Мамат захданми, дилидан қувган ўйларданми — бехос титраб кетди. Шу қулфлаганча кетиб қолишса, нима бўлади? Бу тош тобутда каламушларга ем бўлиш, ёки зулматда ёлғизликдан жинни бўлиб қолиш, ё бўлмаса очдан ўлиб кетиш ҳеч гап эмас... Дилидан қувиб турган ўйлари шу эди. Бунинг устига, худди шу маҳал нимадир «шитир» этди. Чиндан ҳам каламушми? Йўқ... бу бировнинг нафас оляшига ўхшайди-ку? Одам... Одам бор!

Маматнинг кўзи қоронғуликка, қулоқлари жимжитликка сал ўргана бошлаган, ҳар шарпага сезгир эди. Ростдан ҳам қоронғида кимнингдир нафас олгани аниқ эшитиляпти.

— Ким? Ким бор?!— деди Мамат хавотирда, айна пайтда негадир сал енгил тортиб.

Еруғ тушиб турган девор тагига зўр бериб тикилди. Шарпа қимирлади. Ҳа, кимдир бор. У индамай ўтирибди, Мамат энди аниқ кўряпти, кўзлари қоронғуликка тугал ўрганди: ҳамхонаси қоронғи бурчакка қараб ўтирибди. Мамат аввал уни «занжирлаб кетишдимикин» деб ҳам ўйлади. Кейин разм солса, кекса одам, намоз ўқияпти экан, қиблага қараганча сужутга кетиб, бор дунёсини унутибди.

Юрагига балли-е, ким бўлса ҳам! Шу зимзиёда ҳам намоз, кириб келган одамнинг овозига қайрилиб қарамаса-я! Ана чидам! Мамат бўлса...

Лекин бу шўринг қурғур нима қилиб ўтирибди авахтада? Маматнинг-ку лаънати юки — олтини бор. Бу чолдан нима керак экан бу «мастрап»ларга.

Мамат сал яқинроқ силжиб ўтириб, индамай намозхонга разм солди. У кимса ияги билан чап елкасига қайрилиб «Вораҳматулло!» дея пичирлаганида Маматнинг вужуди музлаб қолди. Жинни бўлиб қолмадимми, тушим эмасмикан, деган фикрлар йилт этиб хаёлидан ўтди, биқинини чимчилаб кўрди, йўқ, уйғоқ, тирик. Наҳотки... Намозхон ияги билан ўнг елкасига қайрилиб яна пичирлаганда Маматнинг совуқ бадани сув бўлиб кетди. Салим чорва! Ҳа, бу — ўша эди. Маматнинг хўжайини, бой буваси...

Нима бўляпти ўзи? Хўш...

Шошма, Мамат, ўзингни бос, оғир бўл, ўйла. Айна кал...

лани ишлатадиган пайт келди. Уйла: бордию, қути масаласида ҳамма нарса буларга аёну, шунинг учун буни ҳам тутиб келишган бўлса-чи? Унда нима бўлади?

Маматнинг фикрлари чувалиб кетди. Йўқ, ҳозирча бу чигални ечиб, калаванинг учини топиш мушкул.

Намозхон ўша-ўша, индамас эди. Ё бу кар бўлиб қолганми? Уриб эсини сғдириб қўйишдими? Бой буваси... бир кепатада, кўзлари киртайиб, юзи ориқлаб, кўксини оппоқ соқол босиб кетибди, чеҳрасида тирикликнинг нуқси йўқ. Ё жинни, ё тарки дунё қилиб художўй бўлиб қолгани аниқ; бошида хажкулоҳ, эгнида кир яктак, ҳожи бўлиб ҳожи эмас, дарвиш бўлиб дарвиш.

Нима бўлса ҳам, у билан гаплашиб, аҳволни ойдинлаштириш, ҳар қандай кор-қолга тайёр бўлиб туриш керак.

Мамат хашакни шитирлатиб, яна яқинроқ силжиб, энди «бой бува...» дейишга оғиз жуфтлаган эди, темир эшикнинг тамбаси жаранглаб тушди.

— Эй, шенок,— деди кун ёруғида остонада пайдо бўлган ҳалиги бесўнақай Юхнов,— поды!

Маматни турткилаб олиб чиқиб кетди. Куннинг иссиқ тафтида уст-бошидан зах кўтарилиб, танасига илиқлик югуриб бораркан, калласи зўр бериб ишларди: ҳозир ҳамма нарса ойдин бўлади, жезмўйловнинг ҳар бир саволига, ҳар бир қарашига эътибор бериб, унинг сиёсатини билиб олиш керак. Бой нега бу ерда, бунинг Мамат билан, қути билан алоқаси борми, умуман «мастрап»лар бир нимани билишадими ёки бари тахмин...

— Ну,— деди солдат,— познакомился с муллою?

— Мулла?

— Ну, с этим... со шпионом?

Мамат ҳеч нарса тушунмади. Лекин анча енгил тортди. «Танишдингми?» деяпти. Демак Салим чорванинг бу ерда пайдо бўлиши Маматга алоқадор эмас. Қутини бу ерда Маматдан бошқа ҳеч ким билмайди. Ҳеч ким...

Маматнинг хаёли бўлиниб, оғзи очилиб қолди. Эрталаб сўроқ бўлган хонанинг очиқ эшиги олдида муттаҳам Новча турарди.

— Ҳа, йўлка-палка, шу ерда экансан-ку! — деди тиржайиб. — Қочиб қаёққа ҳам борардик сен билан биз. Мана, оёқнинг сингани қолди,— у тиззасидан танғиб боғланган чап оёғини кўрсатди.

Ичкарида уларни жезмўйлов кутар эди. Соқчи солдат иккаласини ҳам ичкарига итариб, эшикни ёпди. Собиқ вокзал бошлиғининг столида ўтирган жезмўйлов Новчага қаради:

— Шума?

— Шу-да, йўлка-палка. Ўзингиз ҳам танийсиз-ку!

— Вот...— деди офицер елкасини қисиб қўлларини ёяркан, — меники билади, зачем отпираться...

Э-ҳа-а... гап буёқда экан-ку. Новча чаққан экан, Маматнинг шунга ақли етмабди, қаранг. Албатта! Ўзи қўлга тушиб, қуруқ қолганидан кейин, алаמידан жезмўйловга бориб чаққан: ундоқ-мундоқ, қутисида у бор, бу бор, тунинглар, нон урсин! Ҳа муттаҳам, бундай яшасанг оёғинг тугул бўйнинг ҳам синади ҳали... Яна гувоҳликка келиб ўтирибди, аблаҳ!

— Ну, — деди офицер Маматга қараб.

— Мен билмайман, тушунмадим, бу болани танимайман! — деди Мамат. У бир оз дадилланди, чунки уни, бутун воқеани бой буvasи билан боғлашаётгани йўқ. Салим чорва, нима бўлса ҳам, бу ерда тасодифан учраб турибди. Аҳвол илгаригича қолипти: қутини Маматдан бошқа ҳеч ким билмайди, Мамат кўчада юрган қаровсиз бола, Новчани эса танимайди, вассалом.

— Танимайсан? — деб Новча ховани янгротиб кулиб юборди. Бу жаҳли чиқиб турган офицерга негадир ёқмади.

— Йўқот! — деб бақирди у соқчи солдатга. Гувоҳни дўқиллатиб олиб чиқиб кетдилар, Новча чўлоқ оёғини остонадан олиб ўтолмай, бесўнақай солдат устига гуп этиб йиқиларкан, соқчининг милтиғи беҳосдан отилиб, ҳаммаёқ гумбурлаб кетди. Ташқарида яланғоч акас шохларидаги тўда-тўда қарғалар қағиллаб учиб, осмонни қоплади. Бу бемаъни, ҳозир жуда кераксиз, кулгили машмашадан офицернинг бадтар жаҳли чиқиб, Маматга дўқ уриб кетди.

— Биласан саники! Хурджум топасан! Топмасанг — ана, битта ўқ, бабах — и аллах учасан! — деб қарғаларни кўрсатди.

Мамат кейингисини тушунмади, ҳай майли, бу жезмўйлов ўзи оғзига келганни гапиряпти: дам генерал бўласан дейди, гоҳ отаман, қарға бўласан, дейди. Ҳаммаси ожизликдан. Ҳеч нарса қилолмайди.

Бу маҳал қарс этиб лунжига мушт тушди, гандирак-лаб, бирпас эсини йиғмасдан яна бир мушт қулоқ чаккасида янгради. Мамат полда ётар, боши деворга суялиб қолган эди, оғзи-бурнидан иссиқ қон келди.

— Юхнов! — деб бақирди офицер. — Хушига келтир бун!

Кейин Маматни ўша бесўнақай Юхнов урди. Устидан совуқ сув сепди, яна урди.

— Шомполлом! Шомполлом! — дер эди офицер ғазаби

ортган сари ваҳшийлашиб, иккалалари қора терга ботдилар, иш бадтар бўлаётганини, бу аҳволда бола умуман гапиролмай қолаётганини кўриб, аламдан яна урдилар. Ҳолдан тойиб, ҳафсалалари пир бўлгандан кейин, Юхнов ча-лажон болани омборга олиб бориб ташлади.

14. САЛИМ ЧОРВА

Мамат кўз очганида атроф зимзиё эди. Мўматалоқ бўлиб кетган аъзои бадани зирқираб оғрир, бош кўтариб уёқ-буёққа қарашга мажоли йўқ, айниқса ўнг биқини ловуллаб ёнаётгандай, қимирласа оғриғи миясигача чиқиб борар эди. Жигари эзилганми, қовурғаси синганми — пайпаслаб бунни билолмади, фақат қон юқи йўқлигини кўриб, «хайрият» деб қўйди ичида. Қаерда ётганини биларди: почта омборхонасидаги сичқон, каламуш ҳиди кечаёқ димоғига ўрнашиб қолган. Уша таниш ҳид ҳозир очликни ёдига солди. Очлик ҳамма дардлардан ҳам ёмон нарса, эсга тушдими — ёпишиб кетган ичаклар гўё бир-бирини илондай сўра бошлайди, очлик азоби қаердадир курак суягининг тагида сезилади. Мамат оғриқдан инграб, қўлини пахталикнинг чўнтагига узатди: шукурки, кечаги куйган дондан ҳали бир ҳовучча қолган эди, олиб, тишсиз жағи билан эзғилаб чайнади. Азиз нон тами баданига яйраганда Салим чорва эсига тушди. Балки у ҳам очдир... Дарвоқе, ҳамхонаси борми ўзи ё йўқми? Ё «мастрап»лар олиб чиқиб кетишдими шўринг қурғурни? Олиб чиқиб кетишмаган бўлса, энди Мамат у билан ҳайиқмай гаплаша олади: унинг бу ерларда пайдо бўлиши Маматга ҳам, лаънати қутига ҳам дахлдор эмас экан.

Шу маҳал худди кечаги жойда, панжара туйнук тагида шарпа эшитилди. Мамат оғриққа ҳам қарамай, бор кучини йиғиб, бошини кўтарди-да, туриб, яшикка суяниб ўтирди. Кўнглида тушуниб бўлмайдиган қувонч, далда сезди. Чайнаётган буғдой доналарини қуруми билан аралаш ютди-да, ўша томон тикилди. Туйнукдан тушган тонг ёруғида Салим чорванинг жуда ўзгариб кетган, ғалати қиёфасини аниқ кўрди. Кўрдию, баданига илиқлик югурди. Чол аллақандай, жуда ҳам ёт, бегона кўринса-да, Мамат талпинди — гўрдай зах, зимзиё бу омборда номаълум қисмат, ёлғизлик даҳшатли эди. Бу эса, қар ҳолда таниш, тирик жон. Гаплашса — гаплари бор.

Мамат азобли оғриқларини ҳам унутаёзди. Сал яқинроқ силжиди. Қизиқ, бу одам соғми ўзи: кеча ҳам индамади, кириб-чиққан кимса билан ҳам иши йўқ, инграб ёт-

ган ҳамхонаси билан ҳам... Соқолини селкиллаиб бир нималарни пичирлагани пичирлаган. Соядек...

— Бой бува!... Эшитяпсизми, бой бува, менман, Мамат...

Салим чорва бир сесканиб, бошига бир нима тушишини кутган одамдай, қимир этмай қолди. Анча жимликдан кейингина қайрилиб қараб, тикилганча турди. Ишондими— ишонмадими, узоқ тикилди. Фира-ширада Мамат унинг сўник кўзларини кўрди. У жуда қариб, ориқлаб, боши қалтираб қолган, афти-башарасидан — тамоман бошқа дунёга ўтиб кетган одамдай туюлар эди.

Худди кўрмаётгандай, Маматга узоқ, жуда узоқ қараб турди-да, гулли чопонини ёзиб, бомдодга ўтирди... Оббо, энди яна анчагача гап олиб бўлмайдими бундан. Маматнинг эса гапи кўп.

— Бой бува, нега индамаяпсиз? Мен Маматман... Ё кетиб қолганимга шунчалар хафа бўлганмидингиз?

Салим чорва бир ракаатдан кейин намозни ўқиб бўлди-ю, Маматга эмас, ерга қарди.

— Нима қилган бўлсанг — ўзингга, бўтам. Мен эса, бандаси билан ҳисоб-китобимни қилиб бўлганман.

Бу гапнинг маъносига ҳам, нечун мунча ғамгинлигига ҳам унча тушуниб етмаган Мамат ҳамхонасининг ниҳоят гап қотганига суюнди. Суҳбатдошининг ер тагидан чиқаётгандай бўғиқ, заиф товушига эътибор ҳам бермади.

— Бу ерга қандай тушиб қолдингиз ахир?

— Банияти савоб, ҳажга отланганман, бўтам, бу жонинг тинчимагурлар бўлса, мени айғоқчими, васвасчими деб, ҳибсга олишди.

— Мастрапларми?

— Қим бўлса ҳам осий гумроҳ, ҳукм юргизаман дейдиганлар. Аммо Або Муслими соҳибқирон ҳам дунёга устун бўлмаган, бўтам... Хўш, сен нима қилиб юрибсан бу ерларда?

— Бошим оғиб келиб қолдим, бой бува, домни ризқ...

— Ҳа, бандасининг боши — тақдирнинг тоши, бўтам. Бировни бировга сабаб қилиб қўйибди худойим...

— Мени ҳам, мана, бекордан бекорга қамаб қўйишди, уришди...

— Узига қилади, бўтам. Сен худо дегин, олло-таоланинг минг бир муборак отига ҳамду сано қўшиб санаб чиқ.

Маматнинг бу одамга бирдан раҳми келиб кетди. Узи нуф деса ўчадиган шамдай пирпираб ўтирибди, гаплари бўлса...

— Хафа бўлманг, сизни қўйиб юборишади, айғоқчиси нимаси, қари одам... Лекин ҳаж жуда узоқ йўл дейишади.

— Бу — ниятингдай оқу ойдин йўл, бўтам. Бу ердан Ушга бир қадам. Ундан нари Эргаштанг довонидан ошиб. Ёркентга, кейин Қора ғулжа йўлига ўтиб олсам... Рамазон боши Хўтандан Аматохуннинг карвони жўнайди, ўшанга улгуришим керак.

— Оҳҳо... Сиз бўлсангиз бу аҳволда... на нон, на дармон дегандай...

— Бу йўлда нону жон қайғуси бўлмайди, бўтам. Жон омонат, ўлим ҳақ. Ҳаж сафарида ўлим оллонинг иноятидир.

Мамат чўчиб кетди: бу дунёни, тарк этиб, ўлимни бўйнига олиб қўйган бу шўрлик ўша Салим чорвами, ё бошқами? Унинг мол-мулки, хонадони, оиласи, болалари бор эди ахир. Баридан кечиб, бу қадар тушқунликка тушиш, бир гадо халтаси билан, кулоҳ кийиб рўй-рост ўлим йўлига чиқиш учун қандай фожиалар бўлиб ўтган бўлиши керак.

Маматнинг қишлоқдан чиқиб кетганига неча ҳафта бўлди ўзи. Наҳотки шу қисқа вақт ичида шунча ўзгаришлар юз берган бўлса? Ё бу одам... шунчаки касал... ақлдан озганми? Ундай деса, гаплари текис... даҳшатли бўлса ҳам равон, тушунтириб гапиряпти.

— ...Жуда ўзгарибсиз. Уйда нима гап, бой бува? Отарлар бутми? Олим акам келмадиларми? Ҳалим акам...

Боши кўксига тушиб ўтирган Салим чорванинг елкалари титрай бошлади. Қария унсиз йиғлар эди. Мамат баданидаги зирқирашларни унутиб, хашак устида гавдасини судраганча у томон яна бир оз силжиди.

— Тилга олма у лаъйиннинг отини... Оқ қилганман, лаънатлаганман!

Мамат унинг қоқ суяк энгагидаги яккам-дуккам соқоли тамом оқариб кетганини энди пайқади. Ҳа, бандаси билан ҳисоб-китоб қилиш сиз айтгандай осон эмас чоғи, бой бува...

— Гапиринг, ҳаммасини гапиринг, ичингизни бўшатсангиз, енгил тортасиз...

— ...Авваллари ҳар кеча орқа офилхонадан бўридай ошиб кириб келаверди у лаъйин...— босиқроқ сўзлай бошлади Салим чорва катта ўғли Ҳалим бойваччанингни отини тилга келтирмай.— У укасини пойлар, Олим акангни қидирар эди. «Қани у? Бугун топмасам, мени итдай отиб ташлайдилар!» деб ёқамдан олар, бурчакка улоқтириб тепкилар эди. «Ҳар кун Бекдан жонимни тилаб олиб юрибман, бугун нима дейман? Ўз болангизни ўз қўлингиз

билан бўғизлалайсизку, имони йўқ чол!» деб бақирарди, астафирулло. Кошки мен нариги итваччанинг қаёқдалигини билсам. Билганимда ҳам уни бу қашқирга тутиб бериш учун виждоним йўл қўядими, бўтам... Отаман-а, бу иккала оқпадарга, аттанг отаман, ота эдим...

— Йиғламай гапиринг, бой бува, бўлар иш бўлибди...

— Мамат аллақаерига занглаган мих санчилгандай, биқинини ушлаб инграб юборди. Дардли хаёллари узоқларда юрган Салим чорва буни пайқамай шифтнинг қоронғи бурчагига тикилганча, соқолини селкиллатиб ҳикоя қилар эди.

— Келганида укасини тополмай, «Бекнинг ғазаб тиғини шу билан қайтариб турарман» дея, уйдан ҳар сафар бир нималар олиб кетарди. Буюм, кийим, аравада дондун, бир уюр қўй... Охирги отларни ҳайдаб, рўзгорни остин-устун қилиб кетганида онаси шўрлик остонада йиқилиб жон берди. Азобу гуноҳлардан қутилди, жойинг жаннатда бўлгур... Дунёда ҳеч бир ота-она бошига тушмаган гуноҳ-шумлик кўргиликлар бир ўзимга қолиб кетди. Ўзгарибсиз дединг, бўтам. Кўтардимда ўша кўргиликларни, кўтариб юрибман. Оллога шукурким, яқин фурсатда барини елкамдан ташлайман.

«Алҳазар...— деди Мамат ичида,— ўз ўлимининг фурсатини ҳам белгилаб қўйибди...»

— Гапиринг, бой бува...

Салим чорванинг ҳикояси Маматга ўз оғриқларини сал унутишга ёрдам берарди.

— Гапиринг, кейин нима бўлди?

— Азадан кейин ҳам ҳувиллаб қолган қаровсиз ҳовлида бир ўзим қақшаб-қалтираб ўша модоркушни кутардим. Бундан кўра гўр азоби афзал. Ўша лаъйин туфайли ҳамқишлоқларимиз ҳам, сенинг яйловдаги улфатларинг ҳам хабар олмай қўйишган, онасини учта букчайган қари ҳассакаш билан бориб ерладим... Куз кечалари узайган, уйқу йўқ, дам Олимни қўмсаб, келиб қўяқолсайди, дийдорини бир кўриб қолардим, деб худодан тилайман, дам акаси ёдимга тушиб, бу кўнглим учун ўзимдан жирканаман. Жинни бўлиб қолишдан кўрқаман. Рўзи рамазон қаёқда эдинг, билмайман, кечаси қаттиқ довул бўлди, бостирмаларни, қирда янчилмаган хирмонларни, орқа ҳовлида хашак, ғўзапоя ғарамларини учириб кетди, барини кўриб-билиб туриб, ғуломгардишнинг бурчагида пусиб ўтирибман. Бир нимани сезгандай қалтираб, қалима келтираман. Энди менинг кутадиган нарсам йўқ эди. Бир илинжим — Олимжон. Охирги илинжим. Унинг келиши фожиа бўлишини билиб турибману, ҳамон кўзим тўрт. Кўрай дейман,

кейин нима бўлса бўлар. Гуноҳ эди бу, оғир гуноҳ эди. Ё олло, ўзинг кечир бандангнинг заифлигини!

Кўнглим сезганича бор экан: Олим аканг пайдо бўлди. Ярим кечада. Худди довулнинг қаъридан чиқиб келди. Лекин юзида қувонч бор эди. «Дада!» деди, мен қўрқиб, оқариб кетдим. «Бекор келибсан, болам!» дедим қучоқлаб. Акасининг ният-важоҳатини гапириб бердим. Кетгин, дедим, бағримдан қўёлмай. Йиғладим. У кулди: «Акамдан қўрқаяпсизми? Довулда келолмайди, деди, бордию келса ҳам, онаизори қазо қилибди, сал тушар, ота остонасида сиз айтган ёмонликни қилмас... Бунинг устига, уларнинг энди шашти пасайиб қолган, дада».

«Қимларнинг?» деб сўрагани оғиз жуфтлаганимни биламан, айвон томондаги дераза шарақлаб очилди-ю, хонанинг ўртасига ойна синиқлари билан бирга сачраб ўша лаъйин даррендадай учиб тушди. Кўрмай қолибман, кўз очиб юмгунча укасини арқон билан чирмаб ташлабди. Ерга йиқилиб ёлбораман, қани энди қулоқларига кирса! Бу итваччаси ҳам бир гапдан қолиб, «ака» дея қолса, икки оғиз яхши гап айтиб мурасага келса бўларди-ку, қаёқда, «Газандасанлар, биттангни қўймай қирамиз! — деди. — Сўзак бўлиб, бурнигача чириб кетган ўша Бегингнинг ювиндисини ичиб, битга ем бўлиб юрибсан, қайт, ўзим ора кираман жонингга, бу қирғинлар тугайди, қўш ҳайдай-миз!» — деди.

Йўқ, қоронғуда бир нима ялт этди, нимадир шарақлади, гурсиллади, кимдир хувук товуш билан бўкирди, қўланса хид чиқди...

Салим чорва ҳибсхонанинг цемент полига юзтубан ётиб қолган эди. Мамаг унинг ёнига боришга, тўлғанаётган гавдасига қўл тегизишга қўрқди.

— Бой бува...

— Чопиб ташлади!.. Лаънат! Чопиб ташлади... Лаънат, лаънат, лаънат... — чол бу хитобларни ётган жойида юзини ерга уриб-уриб айтди, қичқирди-да, кейин дармондан кетиб, жим бўлди.

Мамаг нима қилишини билмай, «кейин-чи, кейин нима бўлди?» деб қисталанг қилди-ю, ҳамхонаси бу гапларни эшитмаётганини кўриб, ўзининг саволлари болаларча синчковлик эканини пайқагач, хижолатда ўтириб қолди.

Ҳаяжон ва ғазабдан бадани қизиб кетган эди. Сув қидирди. Чолнинг кичкинагина таҳорат қумғонидан ҳовучига жиндак сув олди, лекин ўз лабини хўллаш ўрнига нам кафтини қариянинг пешонасига босди. Сув илиб қолган, пешона эса муздек эди.

Фожиали ҳикоядан иккаласи ҳам анчагача ўзларига

келолмай жим ўтиришди. Салим чорва яна илгариги ҳолатга тушди. Индамайди. Эшитмайди. Кўрмайди. «Мастрап»лар уни терговга ҳам чақиришмаяпти. Афтидан, унутиб юборишган эди. Пешинда, дарчанинг панжарасига соя тушгандагина чол дармон топиб, жойнамозга чўкди. Унинг юпқа лаблари ҳамон «Лаънат! Лаънат!» деяётгандек эди. Мамат бу жонсиз, қонсиз қиёфага узоқ тикилиб ўтириб, тоқати тоқ бўлди, оғриқларига қарамай, ўзида бениҳоя ғазаб кучи сезди. Иккита хўкиздай саллотнинг шафқатсиз тепкисини еб, ўласи бўлиб ётган Маматда ҳаёт иштиёқи жўшар, бу соппа-соғ одамнинг эса дили бўм-бўш, кўз қарашлари маъносиз, ҳаётда бир умиди, илинжи йўқ, инсон тамом тугаган, мисли кўланкадек ўтирар эди. У ўлимига кўнган, муддатини ҳам ўзи белгилаб олган, аста ўлаётгандай, бошқа бир нимани кутмайди ҳам, тоқати чексиз, ўтмиши ҳам, келажаги ҳам йўқ, дамлари маъносиз, гўё атрофида жон эгаси, ҳаёт асари йўқ, руҳи тамом у дунёга ўтиб кетган эди.

Одамнинг тирик ўлишини кўриб ҳайратга тушган Мамат титраб кетди.

Шу пайт эшик очилиб, зах қоронғиликка лоп этиб офтоб тушди.

— Эй, малый, подь сюды! — деди бесўнақай солдат. Маматнинг қўлтиғидан кўтариб, судрагандек олиб чиқиб кетди.

15. ҲҚ ОВОЗИ

Бу сафар Маматни ярим кечада, кўпкаридан чиққан қора улоқдай қилиб келтириб ташлашди. Бир қоп гўшт бўлиб шалвираб ётган Мамат қонли қовоқларини кўтариб кўзини очолмаса ҳам, яна авахтага келиб қолганини тушунар, қонталаш бадани, зирқираган суяклари энди ваҳшиёна тепкилардан жиндак дам олиши мукминлигини ҳис қилиб, ингроқ билан дард ва хўрликлардан аста-секин ариқчи бўлар эди.

Аммо дард босилмади, шунча калтакдан йиғламаган, энди хўрлиги келиб, ингроқ аралаш хўнграб юборди. Титроқдан аллақарлари лов-лов ўртаниб оғрир, бутун вужуди гўё ўт ичида эди. Бориб-бориб, йиғи титроғи уни этик тепкиларидан ҳам бадтар ҳолдан тойдирди, аъзон бадани чўғдай қизиб, ҳатто тўлғанолмай қолди.

Кейин бориб ҳушини йўқотдими, уйқу элитдими, ўчоққа биқсиган кулдай сўниб қолди.

Шу заҳотиёқ босинқирай бошлади. Тушида сувга чў-

киб кетаётганмиш. Ҳаммаёқ сув эмишу, ичи ёниб, нуқул: «сув беринг, сув!» деб қичқирармиш.

— Сув... сув...— деган ўз товушидан уйғониб кетди. Тонг ёруғида докадай оқариб, бошида Салим чорва ўтирар эди.

— Бой... бува...

Салим чорва қийғининг учини ҳўллаб, унинг қуруқшаган лабларини артди. Чолнинг қўллари қалтирар, дармонсиз эди. Дарҳақиқат, уни бу ерда бутунлай унутишгага ўхшайди. Ҳа, улар ҳозир Мамат билан овора, бир қути тилла турганда, бир мункайган чол билан шугулланишармиди, қариядан нима наф. Майли, унутганлари ҳам тузук, бу муомалаларга бобой бир кун ҳам дош беролмасди. Мамат сабаб бўлиб, чол шўрлик балки бир кун тирик чиқар бу қора гўрдан...

— Бой... бува...— Мамат қийналса ҳам аниқ, оғир, битта-битта гапирар эди,— мени яна чақиришса... чидаш беролмайман. Ҳа... улар буни билмайди, мен биладан... Шунинг учун, сирли гап ўзим билан бирга кетмасин... Сизга айтаман... Худо одил экан, сизни менга ўзи рўпара қилди. Балки, гўдак гуноҳини ювиб кетсин дегандир...

Мамат тез толиқиб, бутун баданидан тер чиқиб кетди, ундан ҳовур кўтарилар эди.

— Садаф қутингиз бор эди-ку... дуржи-бекунж... ўшани... Мен олганман. Уша менда.

Салим чорва буни эшитиб заррача ўзгармади, қонсиз юзида Мамат кутган ҳайрат ифодасидан асар ҳам йўқ эди, қарашлари ўша-ўша маъносиз.

— Эшитдингизми, бой бува... нега индамайсиз? Олтинларингиз менда, деяпман.

Чол анчадан кейин жавоб берди:

— Дунё моли дунёда қолади, бўтам. Бандаси фақат гуноҳларини олиб кетади.

Мамат тарки дуне қилиб, дарвишга ўхшаб қолган Салим чорванинг бундай мулоҳазаларига даставвал парвосиз қараётган эди. Ўзининг ҳаёти қил устида турганини сезгач, бу гапларга диққат қила бошлади, улардан маъно қидирди, энди уларда тубсиз ҳикмат борга ўхшар эди. Мамат ҳам ўз гуноҳлари ҳақида ўйлайдиган бўлди. Бой бува-сига ўша босмачилар келган кечаси чордоқдаги хашак ичида ётиб, қутини қандай қўлга туширгани, кейин уни узоқ вақт яшириб юриб, кимга бериш ҳақида ўйлаб қийналганлари, барча саргузаштлари, Новча, жезмўйлов, «Хизир бува»гача ҳаммасини гапирди, гуноҳларидан кечишини ўтинаяётгандай, ёлвориш оҳангида узоқ қийналиб сўзлаб берди.

— Бой... бува... биласиз, менинг ҳеч кимим йўқ... Симдаги уч юз етимчадан бўлак ҳеч кимим йўқ... Қутини ўшаларга, ўшаларнинг қорни тўйсин деб, Симдаги етимхонага олиб кетаётган эдим... Бўлмади.

— Менга йиғлама, бўтам, барига худо гувоҳ...

Салим чорва боланинг пешонасига теккан қўлини бирдан тортиб олди. Қафтига муздек тегди шекилли, чўчиб юзига тикилди.

Маматнинг аҳволи ночор эди: нафаси калта-калта, ўзи совуқ терга ботган, юзидаги чўтирлар кўкариб кўринди.

Лекин унинг ҳуши жойида эди, сўнгги дармонини йиғиб, тишини тишига босиб, кўксидан кўтарилиб келган ингроқни енгди-да, яна гапирди:

— Бой бува... Мен сиздан узр сўрамайман. Мен сизга сиримни охиригача айтиб улгуришим керак. Сиз менинг ягона, балки охирги гувоҳимсиз... Улар ҳозир дам олиб бўлишди, шу топда яна келиб олиб кетишади мени. Олтин деб кўзлари қонга тўлган, ҳеч нарсадан қайтишмайди...

Мамат гапини бўлиб, бир оз нафас ростлади.

— Бой бува... агар бу сафар қайтиб келмасам, қулоқ солинг, ёдингизда бўлсин... эшитяпсизми?

Салим чорва ўша-ўша ҳолатда, оппоқ оқариб, сийрак соқоллари селкиллаб, телбадай бурчакка тикилганча ўтирар, фақат заиф, сарғиш бир қўли Маматнинг ёниб ётган кўксига эди.

— Эшитиб олинг: авлиё мазорининг пастида, кунчиқишга йиғирма бир қадам... йиғирма бир қадам... ўпирилган қабрининг... сағанаси, хашак тагида... хуржун... эслаб қолдингизми? Нега индамайсиз, нега гапирмайсиз? Сизнинг ҳам... менинг ҳам захматим сингган... тупроқда бенаф қолиб кетмасин... эгасига буюрган экан...

Худди унинг гапи тугагини кутиб тургандай қизил эшикнинг темир тамбаси шарақлаб тушди-ю, ўша бесўнақай солдат ёнида шериги билан кирди. Иккови хушсиз Маматни қўлтигидан кўтарганча судраб чиқиб кетишди. Улар ҳар кирганда Салим чорвани гўё кўрмаётгандай, унга қайрилиб ҳам қарамай чиқиб кетишарди. Бу гал унинг мурдадай қимир этмай турганини кўриб, бир-бирларига қараб олишди. Салим чорва эса болага қараб қолди: назарида Мамат оёққа туриши билан қандайдир тетик тортгандай, қатто остонада уни суяб кетаётган солдатларни икки ёққа туртиб, дадил юриб кетгандай кўринди кўзига...

Улим олдидан куч йиғди бола, деб ўйлади. Қаёқдан олди? Давангидай саллотларни нўқиб ташлаш учун... Улимга тикка бориш учун...

Салим чорва нуқул Маматни ўйлай кетди. Мамат унинг

миясида ҳам, кўнглида ҳам гўё лаҳча чўғ бўлиб ёнаётган эди. У ҳам ўлимини билар, ўлимини сўйлар, бўйнига олиб қўйган эди-ю, лекин ич-ичида қўрқар, жуда қўрқар эди. Шу зимзиё авахтада ўлиб кетмасам бас, дер эди кўнглида. Кейин-чи? Кейин, бошқа шароитда ҳам, бошқа жойда, бошқа вазиятда ҳам шундай деб тилашини ўзи олдиндан билар эди. Ўлим ҳақида гапиришлари эса...

У бирдан сесканиб кетди. Қаёқдандир пақ-пақ ўқ овозлари келди. Узоқдаги вагонларнинг гумбурлаб бир-бирига урилгани эшитилди. Яқингина муюшда ҳам якка ўқ узилди, вокзал биносини янграган бақирӣқ-чақирӣқнинг акс садоси, от дупури, гурс-гурс қадам товушлари туйнукдан ёриб кирар эди. Ҳатто яшиклар орқасидаги сичқон-каламushлар ҳам патур-путур қувлашиб қочишди. Узоқда ҳамон ўқ овозлари янграр, ҳавони тутун, дуд, порох ҳиди тутган, қаердадир қарсиллаб дарахт йиқилар, дераза синар, айюҳаннос кўтарилар эди.

Салим чорва калима келтирди, у бундай даҳшатли ғала-ғовурни қишлоқни босмачи босганда ҳам кўрган эмас. Маҳшар бўлса-чи? Бу зиндонда Салим чорвага нойил бўлган бола Мамат бўлмаса-чи?.. Унинг айтган сирли гаплари... авлиё мозори, қабр сағанаси... Булар бари тасодиф бўлмай, бир нишонан замон бўлиб...

Бу пайт ташқарида гурс-гурс қадам товуши, гуңгур-гуңгур овозлар эшитилди.

— Қулф экан!

— Оч! Буз!

Эшикни шарақ-шуруқ уриб, қулфини буза бошладилар. Эшик қарсиллаб ошиқ-мошиғи билан қайрилиб тушганда, милтиқли киши кириб, аввал негадир яшикларни тепиб кўрди, шифтгача терилган бўш яшиклар шовқинсурон билан қулаб тушди. Омборхонада чанг кўтарилиб, эшикдан тушган қуёш нурида унинг оқиш-заррин гужғони акс этди.

Бу одамларга нима керак экан, бурчакда қути учиб ўтирган Салим чорвани кўрмадилар ҳам, шошиб, милтиқларини шарақлатиб ўз йўлларига жўнаб кетдилар. Улар аскар эмас, лекин милтиқлари бор эди. Фақат орқароқда қолган бир ёшгинаси ярим ҳарбийча кийиниб, энли камар боғлаган; хонада чанг босилгандан кейин чолни кўриб қолиб, «Қимсиз?» деб сўради. Қўлтиғидан кўтариб, етаклаб ташқарига олиб чиқди. Чиқди-ю, шошиб, бир нарсаларни гапириб, «бораверинг, уйингизга боринг, бобой», деганча, шериклари орқасидан югуриб кетди.

Салим чорва қуёшда анчагача кўзини очолмай, салқинган қовоқлари оғриб, деволга суянган ҳолда узоқ турди.

Мана ёруғ дунё... У Салим чорвага керакми, йўқми? Бу одамларнинг биронтаси буни ундан сўрамади ҳам... Бу нарса ҳозир фақат Маматга боғлиқдай бўлиб туюлди унга, Мамат... қаерда экан? Бормикин? Тирикми?

У деволни ушлаб юриб кетди. Қаёққадир бориши керак ахир. Зимзиё хонада ёлғиз ўтириб, сужутга кетиш мумкин. Лекин бу ёруғ, кенг дунёда... Одамларни топиб бориш керак. Ҳалигилар ким эди? Салим чорва илгариларни ўзига бундай савол бермасди. Ким бўлса ҳам, осий банда, дер эди. Энди эса ажратадиган бўлиб, ажратгиси келиб қолди. Бу ҳам Маматга боғлиқдай бўлиб туюларди. Мамат... Қаерда экан? Бормикин? Тирикми?

Деволни ушлаб муюшга етганида, тартибсиз сочилиб ётган тошлар, ғиштлар орасидан чиқди. Ғишт уюми ёнида офтобда чалқанча тушган Мамат ётар эди. Салим чорва узоқдан, нечукдир дилдан сезиб, таниди ва ўша томон юрди. Бориб, бошида тўхтагач, боланинг оғзидан қон келиб ўлиб ётганини пайқади-ю, гурс этиб ёнига йиқилди.

Маматнинг юзи шунча қийноқлардан кейин ваҳшиёна отиб ўлдирилган одамнинг юзига ўхшамас, нечукдир, кўп азобдан кейин ором топгандай сокин, кимдандир гуноҳини ўтиниб, «Розимисиз?» дея билинар-билинемас жилмайиб тургандай беғубор эди.

Югуриб етиб келган милтиқли кишилар чолни қўлтиғидан олиб оёққа турғизишга уриндилар, лекин Салим чорва турмай, чўккалаб бориб, яна Маматга ёпишди, қалтираган бармоқлари билан сарғиш қовоқларини сийпаб, ёпди. Ўзининг нурсиз кўзларида илгаригидай бўшлиқ эмас, маъно, биргина маъно — изтироб пайдо бўлган эди.

— Ҳа, бобой, ўғлингизми? — дейишди одамлар.

Салим чорва гапни эшитмагандай, Маматнинг бошини кўтаришга, тиззасига олишга уринди, кейин бир ўликнинг юзига, бир одамларга илтижо билан қараб, ёшсиз, унсиз йиғлади.

— Ким ўзи бу, бобой? — деб яна сўрадилар.

— ... Қўйчивон... — деди Салим чорва эшитилар-эшитилмас, — қўйчивон эди.

Бу вақт вокзал биноси ёнидаги дарахтзорда музыка янгради. Духовой музыка. Жез асбоблар куз офтобида йилт-йилт ётар эди. Оғир, чўзиқ, юракни эзадиган мотам куйи гўё бутун дунёни ўзгартириб юборди, ҳамма жим, ҳатто қушлар ҳам учмас эди. Бўлиб ўтган қисқа жангнинг қурбонларини бир-бир олиб ўтишди. Икки... тўрт... олтита тобут. Милтиқли кишилар бош эгиб, оркестр кетидан эргашдилар. Ғиштлар орасида, Маматнинг ўлиги устида Салим чорва қолган эди, холос.

— Қўйчивонни ҳам олинглар биродарлик мазорига! — деб қичқирди бўрк кийган биров. Бошлиқлари бўлса керак. Бу милтиқли кишилар шошқалоқ, айни пайтда ишчан эдилар. Учтаси келиб, чолни ҳурмат билан четроққа чиқаришди-да, рухсат сўрагандай унга қараб олгач, марҳумни ечинтириб, иккита тахта устида ювиб, бирпасда кафанлаб, тобутга солишди. Мажолсиз чолнинг жаноза ўқиб бўлишини сабрсизлик билан бўлса ҳам кутиб турдилар. Кейин тобутни кўтариб, олдингиларга етказиб олдилар. Салим чорва оломонга эргашди.

У биродарлик мазорининг нима эканини ҳам, бу одамларнинг кимлигини ҳам аниқ билмасди. Оломонга зўрға етиб юрди, олдинга ўтолмади. Оёғини зўрға олар, йиқилиб қолмаслик учун бутун кучини тиззаларига тўплаб борар эди.

Бир маҳал ўқлар овозидан сесканиб тушди. Қараса — ҳеч ким ҳеч қаёққа қочмаяпти, у ҳам тураверди. Яна ўқлар узилди, яна, яна... Фақат шундан кейингина одамлар секин, бош эгиб тарқала бошладилар. Бориб-бориб, қабристонда ҳеч ким қолмади, Салим чорва ўзини каттагина янги қабр теласида кўрди. Оёғига хас илашдими, дармони тугадими, қабрдан анча берироқда тиз чўкди... «Маматкул...» деб шивирлади.

Бояги ёшгина милтиқли йигит қайтиб келиб, сўради:

— Бобой, ёрдам керак эмасми, ҳолингиз етадими? Майли, бирпас ўтиринг, қурбонларни дуо қилиб, дардингизни ёзинг... Аммо-лекин, қибла бу томонда, — деб кун оғаётган ёқни кўрсатди-да, милтиғини елкасига олиб югурди. Чолнинг жавобини эшитмади.

«Етса ҳолим, етмаса жоним — шу боланинг нияти менга қибла», деб пичирлади Салим чорва. Узоқ ёлғиз ўтириб, оят ўқидими, мудрадами, ишқилиб, нафасини ростлаб олди.

Саҳарда ҳаво салқин, шабнамдан чанглар босилган, олисдан вагонларнинг тарақлагани, паровоз гудоклари эшитилар эди. Неча ҳафтадан бери ҳувиллаб ётган вокзал харобаларида жонланиш, шошқалоқ йўловчилар, ҳарбийлар, юклар пайдо бўлган, яланғоч теракларда зағча галалари бу жонланишдан безовта, тинмай шовқин солишар эди.

Салим чорва издан чиқиб ётган вагонлар орасидан, қоқина-туртина темир йўл бўйлаб юрди. Азонда шаҳар кўчиб чиққанми, нима бало, юзлаб одамлар ёнган бугдой уюмларини кураб, замбилларда гишт-тупроқ ташиб, йўлларни тозалар эдилар. Баъзи вагонларга қорамол юкланган, баъзиларига замбарак ўрнатилган, бирида ёш аскарларнинг хушчақчақ сурони эшитилар эди.

Елкасида хуржун, бошида кулоҳ, жулдур кийимда, чоригини судраб ўтаётган қарияга ҳамма қараб қолар, шпал кўтариб қора мойга беланган милтиқли кишилар шўхлик билан гап қотар эди:

— Ҳа, бобой, ҳажга отландиларми?

— Ҳа, рамозон тугаяпти, булар ҳам энди турнақатор бўлиб йўлга чиқишади, Қашқар қайдасан, деб.

— Савобнинг осон йўли-да, қон кечиб юрмайди сен билан менга ўхшаб!

— Бу дунёнинг айшини сурган, энди у дунёлигини ўйлайди!

Салим чорва бу жойлардан ўтгунча терга ботиб кетди. Вокзал биноти ёнида от-арава, қоп кўтарган ола-қуроқ одамлар, саф тортган ёшлар, югур-югур, йиғи-сиги, ғовур, сурон авжида эди.

Салим чорванинг ёнида от етаклаган киши пайдо бўлди.

— Салом-алайкум!

— Ваалайкум...— қараса, кечаги ярим ҳарбий, камарбаста ёш йигит. — Ваалайкум ассалом.

— Йўл бўлсин, бобой? Поездга ўтирасизми?

— Ҳа, болам. Қайсиниси Симга юради?

— Симга? Ҳов ана, товарнийга ўтиринг,— деди йигит эшиги очиқ, одам тўла қизил вагонни кўрсатиб.— Хуржунни қоқиб олинг! Қабристонда тунаб қолдингизми, нима баало? — деди кулиб, отини етаклаганча шошиб узоқлашаркан.

Ўз олтинларини елкалаб, Салим чорва нурсиз кўзлари билан атрофга ўғридай аланглади-да, кафти билан хуржуннинг тупроғини аста сийпаб қоқди. Қути эшитилар-эшитилмас шақирларкан, чолнинг дилида узоқ-узоқларда қолиб кетган бир огриқ-аламми, қониқишми — ишқилиб таниш бир туйғу қўзғалиб қўйди. Бу маҳал олисда узун чинқириб паровоз кетма-кет гудок берди. Салим чорванинг кўпдан сўник руҳига аллақандай ғулғула тушиб, тиззаларига қувват келиб, қадамлари тезлашди.

ХОТИМА

... Салим Аҳмедов хўжалик мудирини бўлиб келгандан кейин, етимхонада биз қорнимиз тўйиб овқат ейдиган бўлдик. «Торгсин»дан қоп-қоп оқ ун, шакар келди. Мен фабриканинг суратли печенъесини биринчи марта ўшанда еганман...

Лекин энди у кунларни ҳеч ким эсламайди. Илгимиз тўқ, кўнглимиз шўх. Аҳмедов ака ҳам бизга ўша берган

нону қанд-қурси билан эмас, болаларга беҳад меҳри билан қадри бўлиб қолган.

Назаримда, у ҳали ҳам елкасида қандайдир юк олиб юрар, уни ташлаб ҳам юборолмас, хотиржам, енгил руҳ билан яшай ҳам оямасди. Бошидан ўтган ўша воқеалар энди ўтмиш бўлиб узоқларда қолгандан кейингина, биз билан суҳбатларда бир оз ўзига келар, йўқотган оромли дамларини қайта топгандай бўлар эди. Биздан узоқлашиб ёлғиз қолганида эса, уни яна қандайдир хаёллар қийнаганини сезар эдик: Хотирасида ўтган воқеалар жонланиб, у ўшаларни виждон тарозисида қайта-қайта тортиб кўрар, ўз кўнглига қулоқ солиб, нималардодир ўзини қаттиқ айблар эди шекилли. Фақат атрофини биз қуршаб, одатдаги гурунг бошланганда, пешанасини силаб болалар ҳақида гапира бошлаганидагина руҳи енгил тортар, бизга Маматнинг саргузаштларини яна қайта ҳикоя қилар эди. Аммо ўшанда ҳам, биздан кўра кўпроқ ўзига, ўзи учун, ўзи ҳақида гапираётгандек туюлар эди.

— Мен ҳам ҳамавақт бой бўлган эмасман, болалигимда қўй боқар эдим, — дерди у. — Отадан беш ўғил, бешовимиз ҳам қўйчивон эдик. Отамиз раҳматлик бадавлат бўлсалар ҳам, қурумсоқроқми, ёки эътиқоди шундайми, қўйчивон ёлмас, «қўй кетидан ўзинг юрмасанг, биринг икки бўлмайди», деб яйловга бизларни ҳайдар эдилар. Акаларим бўзахўр, ялқов, ўтовдан чиқмай маншат қилишар, қўй кетидан эса мен юрар эдим.

Чиндан ҳам, уларнинг бири икки бўлмади. Мен эса... Кимсан, Салим чорва...

Ҳай, ҳозир гап бу ҳақда эмас. Шундай қилиб, қўй боқар эдик. Бир куни яйловда кечаси бирдан қаттиқ довул, бўрон турди. Чайлаю хашак фарамларимизни гирдибод чирмаб осмонга олиб чиқиб кетди. Чанг-тўзондан олам зимистон бўлиб турганда шундай жала қуйиб бердики, тепамиздаги қоп-қора булут бирдан яйловга тўнкарилиб тушгандай эди. Қўй дегани ғирт аҳмоқ бўлади, худди жаладан қочиб қутиладигандай, сурув сурувга эргашиб, бош оққан томонга қараб оқаверди. От солиб сурувларнинг бошини қайириб келинмаса, ўзини қаёққа ургангани, қаёқларга улоқиб кетганини билмайди махлуқ. Акамларни топиб боришга вақт йўқ, қозикдаги бедовни яйдоқ миндиму, қоронғи тун қўйнига ўзимни урдим. Момақалдиरोқдан ҳуркиб, сапчиб турган от ҳам бир қамчидан учди кетди. Яйлов чексиз, тун зимзиё, бўрон, жала қутургандан қутуряпти, мен сурувларнинг бошини қайтаришни мўлжаллаб, таваккалига йўл солиб кетяпман. Отнинг қуюндай бебош ҳаяжони менга ҳам ўтди, туёгидан сачраган ўт кўз-

ларимдан чиқкандай туюлади. Бир маҳал еру кўкни ларзага солиб шундай қалди роқ гумбурладики, қоп-қора осмон тарс ёрилгандай бўлди, кетидан булутларни қайчилаб чақмоқ чақди. Қути ўчган бедов олдинги оёқларини тикка кўтариб осмонга салчиганида, бир зумлик чақмоқ ёғдусида худди отнинг оёғи остида... тубсиз жарлик ўпқондай қорайиб ётганини кўриб қолдим. От ҳам буни вужуди билан сезганми, чақмоқ ёритган бир зумда кўриб қолдим, ишқилиб, орқа оёқларида тикка турганча нечукдир четроққа қайрилди. Мен унинг ёлларига ёпишганча, кўзимни чирт юмиб... ҳалокатни кутар эдим... Йўқ, оламни ёритган бир зумлик чақмоқ бизни охирги лаҳзада қутқазди. Агар у бир лаҳза кечикканда бедов билан биз тубсиз жарлик қаърига учган бўлардик...

Маматнинг ҳалокати ҳам мен учун мана шундай чақмоқ бўлди. Мен жар ёқасида турган эдим, у чақмоқдай ёниб ўчди-ю, мен тубсиз ўпқонни кўриб, тирик қолдим. Жасорат изсиз йўқолмас экан. У биргина ялт этиб ёниб ўчса ҳам, шуъласи одамларнинг йўлини ёритар, гоҳо ўлимдан ҳам сақлаб қолар экан.

Мамат... у ҳали на сизни, на даврни, на Шўро ҳукуматини билар эди. Юрагида эзгу ўт бор эди холос. Ўша далда берди дадил ишларга, хатарли йўлларга ўша бошлаб чиқди. У сизга интилди. Мен эса...

Мен шундай замоннинг кишисиманки, бир умр жамғарган бойлигимни бировга беминнат топширишим сира мумкин эмас эди. Аммо мен топширдим. Мен ўзгардим. Бунга оғир, шафқатсиз йўл билан, беомон қурбонлар воқитаси билан келдим. Мен бунга сиздек бир ўсмирнинг қахрамонона ҳалокати орқали келдим. Жасорат унга унинг ўзи учун эмас, бошқалар учун керак эди.

Сергаплигимни айбга буюрманглар, болаларим, жар ёқасидан қайтган, қайта тирилиб, қайта инсон бўлган одамнинг бировларга айтадиган гапи кўп бўлар экан...

1981—1982-йиллар,